

81.2 Кар-9

Кар 3439

К 90

КЪУМУКЪЛАНЫ Ш. М.

Д

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ

7—8 класслада

ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

КЪУМУКЪЛАНЫ Ш. М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ

7—8 класслада

ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи чыккыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1987

74.261.8 кар.
К 21.

Рецензентле: Сүйюнчланы Х. И.
Ботталаны Л. З.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
VII класс	
Ал класслада окъулгъанны къайтарыу	5
Синтаксис бла пунктуация	10
VIII класс	
Ал класслада окъулгъанны къайтарыу	104
Синтаксис бла пунктуация	110

ИБ 1998

Шамсудин Муссаевич Кумуков

МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО

к учебнику карачаевского языка
для 7—8 классов

Пособие для учителей

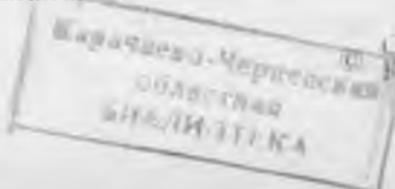
Издание первое

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев. Технический редактор Г. И. Скачкова. Корректор К. А. Салпагарова. Сдано в набор 08.08.86. Подписано в печать 09.04.87. ВУ 12120. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 8,4. Усл. кр.-отт. 8,5. Уч.-изд. л. 8,0. Тираж 800 экз. Заказ № 4898. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства. 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография. 357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Ставрополь китаб басма
Карачай-Черкес бёлюм, 1987

кар:
3439

АЛ СЕЗ

Сабийлени билимлерин ёсдюрюуде, джашау практикада ана тилни магъанасы уллуду. Ол себебден школну баш борчларыны бири культуралы, билимли, тилни сёлешну, джазыу ёлчелерин иги билген адамланы хазырлауду. Ана тилни окъутууну мураты сохталагъа фонетикадан, лексикадан, грамматикадан, стилистикадан тыйыншылы билим бериргеди. Аны бла бирге бююннюгю къарачай литературада тилни юсюнден, джамагъатны джашауунда тилни къуллугъуну юсюнден, тюрк тиллени ичинде къарачай тилни орнуну юсюнден тыйыншылы халда хапар бериудю, орфография бла пунктуациядан берилген билимни сохтала тюз хайырландыра билирча юретиудю.

Былайда айтылгъан борчла джашауда тола барыр ююн, устаз кссини тилден, методикадан, педагогикадан билимин таймаздан ёсдюрюрге, иште толусу бла берилрге керек болгъаны ачыкъды.

Бу методика болушлукъну сохталагъа материалны ангылатыуда, дерс бардырыуда устазгъа аз да болушлугъу болса, авторгъа андан башха бюсюреу керек тюл эди. Китаб 1983 джылда чыкъгъан программаланы излемине кёре джазылгъанды. 7—8 класслада программа бла теджелген темаланы барысына аллындан аягъына дери эки классны дерслерине план юлгю халда салынганды, сынау ишлеге дери планла джарашдырылгъандыла, керекли текстле берилгендиле. Алай болса да, устаз кеси, кёлуне келгенча, къоша, къората, тюрлендире барыргъа боллукъду.

Хар бир дерсге керекли затла толусу бла берилгендиле. Тюзю, алай бериу тынч иш тюлдю. Хар устаз кеси ушатханча, къолундан келгенича толтура, къоша барлыкъды дерсде керекли затланы. Алай болса да, хар дерсде не зат бла, къалай, не кёзюуде хайырланыргъа боллугъу кёргюзюледи болушлукъда. Кёлге келген дагъыда бир зат барды: хар дерс джылны къайсы кёзююнде, къайсы айда, андан да озуб, айны къайсы кюнюнде окъуллугъуна кёре оюм этилиб, айтымланы магъаналары заманны излемине тюз келиширча, алай джарашдырыргъа кюрешгенбиз.

Китабны ичинде учхара джерлери болурла, эсгерилмей къалгъан затла да тюберле. Алай болса да, джаш устазлагъа болушлукъ этер деген муратда джазылгъанды.

Бусагъат заманда империализм Совет Союз бла социалист къраллагъа къаршычы идеология кюрешни тохтаусуз кючлю бар-

дырады. Бир тукъум бир затдан артына турмайды, тартынмайды, джийиргенмейди, къолундан келген затны артха салмайды.

Артыкъсыз да, быллай кир иннетни джашауда толтурур ючюн, ышанига ёсюб келген джаш тёлюню алады: джаш тёлюню джашау сынамы аз, политика ангысы иги бегимегени себебли, империализмни идеологлары аны хар бир тюрлю джаны бла аккылы этерге излейдиле.

Ма ол себебден КПСС-ни XXVII съездини материалларында, Ара Комитетни бегимлеринде кесгин айтылгъанды ёсюб келген джаш тёлюню тюз иннетли коммунист ангыда, Ата джуртха терен сыймекликде ёсдюрюню юсюнден. Бу уллу, сыйлы, джууаблы ишни джашауда бардырыуда хар устазны борчу мардасыз уллуду.

Ана тил бла литературадан окъутхан устазла, Коммунист партия салгъан борчла джашауда тола барыр ючюн, тири ишлерге, хар бир дерсни мийик дараджада бардырыб, магъаналы иште тыйыншылы юлюш къошаргъа керекдиле.

Совет школ къачан да кесине салынган борчлары толтура келгенди, энтда толтурлугъуна ишек джокъду.

АВТОР.

VII КЛАСС

Ал класслада окъулгъанны къайтарыу

(4+1. Тёрт сагъат къайтыугъа, 1 сагъат — сынау ишге).

Тилни кесеклери

ТЕМАТИКА ПЛАНЛА

I четверть

№№	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюу
1.	Тилни кесеклери	1—2	Болуш аффиксини тюз джазылыуу	Юйде сочинение джазаргъа:
2	Тилни магъанасы	3—4	Санауну, сыфатны тюз джазылыуу.	«Джай каникуллада»
3	Тилни къуллукъчу кесеклери	5—6	—	—
4.	Тилни кесеклерини тамамлаб къайтарыу	—	Байламны, кесекчинни тюз джазылыуу	—
5.	Сынау диктант	—	—	—

ДЕРСЛЕ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклери.

Дерсни мураты: Тилни кесеклеринден сохталаны билимлерин терен, кесгин этну.

Дерсде окъуу керекле: тилни кесеклерини таблицасы, карточкала, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау, дерсни муратын ангылатуу.

II. Устазны соруулары бла сабийлени билимлерин тинтиу, андан да терен, кесгин этиу:

1. Тилни кесеклери деб неге айтылады?

2. Бютеу да тилни кесеклери ненчадыла, ала кьайсыдыла?

3. Тилни кесеклери кьауумлагьа нек юлешинедиле?

4. Бир сёз тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден болургьа боламыды? Бола эсе, нек болады, не себебден?

III. Бегитну. Соруулагьа толугьа тюз джууаб алгьандан сора, джазыу иш бла сохталаны билимлерин демнгили этиу.

1. Дахир, былтыр иги окьугьаны себебли, махтау кьагьыт алгьан эди.

Дахир (ким?) — атды; былтыр (кьачан?) — сёзлеудю, иги — сёзлеудю; окьугьаны — этимсыфатдан кьуралгьан атды; себебли — байламды; махтау (кьаллай?) — сыфатды; кьагьыт (не?) — атды; алгьан эди (не этген эди?) — кьурау этимди.

Устаз, сохталаны болушдура, бу башындагьы айтымны ичинде келген сёзле тилни башха кесеклери болургьа боллукьларын ачыкьларгьа керекди. Аны алай этер ючюн, энтда эки айтым кьураб айырайыкь.

2. Мусса тутхан ишин биширген, тамам иги джашды. 3. Кёбюсюне адамны керексиз махтау бузуб кьояды. Экинчи бла ючюнчю айтымлада «иги» бла «махтау» деген сёзле тилни башха тюрлю кесеклеридиле. Алай демеклик: биринчиде «иги» — сёзлеудю; экинчи айтымда уа сыфатды; аны кибики «махтау» биринчиде — сыфатды, ючюнчю айтымда атды.

IV. Дерсни бегитир ючюн, талай омоним бериб, ала бла айтымла кьуратуу, энчи ишлетиу.

Кёк, кьой, кьач, кьаз, джарма, д. а. к.

Юлгю: 1. Бюгюн кёк чууакьды, ариуду. 2. Роза терезени рамасын кёк бояу бла бояды.

V. Дерсни аллында салыннган сорууланы кьайтарыб джууаб алыу, энчи ишлерин тинтиу, багьа салыу.

I. VI. Юйге: § 1. 2-чи иш. 3—4 бетледе, болуш аффикслени тюз джазылыуларын кьайгарыргьа.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Тилни магъаналы кесеклери, аланы тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Тилни магъаналы кесеклеринден сохталаны билимлерин терен этген бла бирге сынау ишге хазырлау.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, аны бегитиу (§1. 2-чи иш: болуш аффикслени тюз джазылыулары).

1. Тилни пенча кесеги барды, къайсыладыла ала?

2. Тилни кесеклери къауумлагъа къалай юлешиндиде? Нек?

3. Сёз тилни къайсы кесегинден болгъанын къалай ангылайбыз?

4. Берилген сёзлени тилни къайсы кесегинден болгъанларын айтыгъыз: тенгиз, суююмлю, аман, тюнене, сен, былайтын, уллу, бла, да, чакълы, ох, кёрген, темир, д. а. к.

II. Тилни магъаналы кесеклерин (устаз кыйыннга санагъан), аланы тюз джазылыу джорукъларын къайтарыу.

1. Тилни магъаналы кесеклери ненчадыла, къайсыладыла?

2. Магъаналы кесекле деб нек аталгъанды алагъа?

3. Магъаналы кесеклени къуллукъчу кесекледен башхалыкълары неди?

III. Тюз джазылыуну къайтарыу.

1. Энци атла къалай джазыладыла? (Уллу хариф, кавычкала; бирге, башха джазыу; дефис, д. а. к.)

2. Болуш аффикслени тюз джазылыулары (тон, кюн, танг, дженг, парк, плуг, чарх дегенча сёзлери болгъан таблицала бла атланы джалгъаныуларын къайтарыу).

3. Этимни тюз джазылыуун къайтарыу: онгиганды, дженгигенди, синганды, джониганды; тнеди, сюеди, джыяды, джояды, д. а. к.

4. Алмашланы къайтарыу: меннге, сеннге, анга, му-ну, быллайны, была, мынга. д. а. к.

5. Сёзлеулени: былайтын, бюгюн, бирсиюн, там-бла, эртденбла, д. а. к.

6. Сыфатланы: сап-сары, къып-къызыл; узунбел, узун белли, къанджалбаш, къанджал башлы, д. а. к.

7. Санауланы: 11-ден 20-гъа дери: 200-ден 900-ге дери, 3—4 адам, онбир, онбеш, д. а. к.

IV. Дерсни тамамлау, сабийлени джууаб бергенлерине кёре, ишге къатышханларына кёре, багъа салыу.

V. Юйге: § 1. Окъургъа, джазургъа, 12-шер айтым къуаргъа (тилни хар магъаналы кесегине экишерден).

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Тилни къуллукъчу кесеклери.

Дерсни мураты: Тилни къуллукъчу кесеклерин къайтарыу, аланы бир-биринден кесгин айырыргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: таблица, карточка, китабла бла тетрада.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, соруу, бегитиу. (§ 1. Кеслери къурагъан айтымла.)

Заманига кёре къуралгъан айтымланы окъутуу, озгъан дерследе салынган сорууланы къайтарыб соруу; тилни магъаналы кесеклерини тюз джазылыуларын къайтарыу (10—15 минут).

II. Тилни къуллукъчу кесеклерин къайтарыу.

1. Тилни къуллукъчу кесеклери ненчадыла, къайсыладыла?

2. Тилни къуллукъчу кесеклерини магъаналы кесеклеринден башхалыкълары неди? (Айтымда къуллукълары, сёзю магъанасына дараджалары.)

3. Междометненни тилни башха кесеклеринден айыргъан энчи ышанлары неденди? (Адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин танытханы, эниклеген халда келгени, д. а. к.)

4. Тилни къуллукъчу кесеклерини тюз джазылыуларында бирчалыкъ недеди?

5. Магъана джаны бла, айтымда къуллукълары бла уа?

III. Классда 3-чю ишни толтуруу, китаб излегенча тинтиу.

IV. Дерсни тамамлау, бегитиу, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге иш: § 1 (II кесеги). 4-чю ишни толтургъа.

Төртюнчү дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклерни кыайтарыу.

Дерсни мураты: Сохталаны сынау диктантха хазырлау.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын кесгин, чертиб ангылатыу.

II. Белгиленген сөзлери болгъан карточкала бла ишлеу ауздан тилни кесеклерни, аланы тюз джазылыу джорукъларын кыайтарыу.

1. Бютеу да тилни кесеклери ненчадыла, кыайсыладыла?

2. Ала кыайсы кыауумлагъа юлешинедиле?

3. Тилни кесеклерини кыауумлары бир-биринден не башхалыккъла бла айырыладыла?

4. Междоментеге бир тюрлю бир кесегиди деб нек айтылады? (д. а. к.)

III. Эпчи джазыу ишле бардырыу:

а) берилген омонимле бла айтымла кыурау: къаз, аман, иги. Аман (ким?) тонун тойда сыйырыр. Нарт сөз. Пионерге (кыаллай?) аман окъургъа джарамайды. Аман (кыаллай?) адам этегингден тутса, этегинги кес да кыач. Нарт сөз.

б) Берилген этимлени озгъан заманига салыб джазыу: кьон, джон, онг, сөнг, синг, ат, бас, чач, д. а. к. Юлгю: кьонинганды, сөнгингенди, батханды, д. а. к.

в) берилген атланы бернучю болушха салыгъыз: ун, тон, тенг, таиг, парк, плуг, чарх, чарс, балас, мюйюш, д. а. к.

г) берилген алмашланы бернучю болушха салыгъыз: мен, сен, ол, бу, анча, мынча, д. а. к.

(Заманига кёре бу ишни энтда созаргъа боллукъду.)

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге иш: §I (джаигыдан кыайтарыргъа, джазаргъа — 6-чы иш).

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Ал класслада окъулгъанны кыайтарыудан билимни тиштиу.

I. Классны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Сохталаны диктантны тексти бла шагърейлендириу, ангылашырмагъан сёзлени, айтымланы ангылатыу.

III. Диктантны айтымлары бла, педа методика излегенча, айтымланы кесеклеге бёлюб, орта ауаз бла, классны болумуна кёре окъуб джаздыруу.

IV. Бютёу текстни джангыдан тиитерге деб окъуу.

V. Тетрадланы джыйыу.

Текст

1. Джашчыкъ антеннагъа къонган кёгюрчюнлени сызгъырыб учурду. 2. Туристле «Эльбрус» деген къонакъ юйню аллында тохтадыла. 3. Хызыр негерине сагъат онекиге джууукълашыб келгенни билдирди. 4. Тангнга дери джел тохтамады, алай а сюрюучюле малны инджиусюз этдиле. 5. Тенгиге тенглик эте билирге керекди. 6. Узеир, арбаны джюгю бир джапына дженгигенин эслеб, огъары джаны таба джанлаяракъ олтурду. 7. Акка эртденбла эрте туруб, малланы тегереклерине айланады. 8. Сеннге нигирде «Меннге алай керек эди» деген спектаклни боллугъун ким айтхан эди? 9. Кёсе, уннга суу къош, суугъа ун къош эте, джашчыкъны унуу тауусханды. 10. Зубайда джукъну хар кимден алгъа билиучю, алгъа кёрюучю бир адамды. 11. Джигит джашны кёкюрегинде бешмюйюш джудузу къалгъан орденлери бла медалларындан айырылыб джылтырай эди.

Синтаксис бла пунктуация (4+1)

№.№	Дерсни темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёсдюрюу
6.	Сёзтутуш, къауумлары, баш эмда бойсунган сёзле.	7—8	4 кл. сёзтутуш	—
7.	Сёзтутушлада сёзлени байланыулары	9—10	—	—
8.	Логика басым	13—15	Ачыкъ харифлени тюз джазылыулары	—
9	Бош айтым	17—19		«Ата джуртума сюймеклигим»
10	Сочинение			

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сѣзтутуш; баш эмда бойсунган сѣзле.

Дерсни мураты: Синтаксис бла пунктуация грамматиканы къайсы кесеги болгъанын ангылатыргъа, сѣзтутушдан толу хапар берирге (сѣзтутуш деб неге айтылгъанын, аны къурагъан баш эмда бойсунган сѣзлени къуралыуларын, бир-бирине байланыуларын).

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, карточкала, китабла, тетрадала, таблицала.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни мураты бла шагърейлендириу.

II. Джангы дерсни ангылатыу:

1. Синтаксис бла пунктуациядан хапар берну.

2. Сѣзтутушну, баш эмда бойсунган сѣзлени къуралыуларына кѣре, айтымдан башхалыкъларын ангылатыу.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Темир джол, сууукъ аяз, кюн кыздырады, кече ишлерге, сютлю ийнек, д. а. к.

Баш сѣзле:

джол
аяз
кюн
ишлерге
ийнек

Бойсунган
сѣзле

темир
сууукъ
кече
кыздырады
сютлю

Айтымла: 1. Къралда джюк ташыуда темир джолну магъанасы бек уллуду. 2. Тѣбентин сууукъ аязчыкъ къагъа башлагъан эди. 3. Сютлю ийнекни хар кюннге 3—4 кере сауаргъа керекди. 4. Лубекир кече ишлерге барады.

Бу тема IV классда да окъулгъаны себебли, устаз тюрлю-тюрлю соруула бла сохталаны кеслерине сѣзтутушну баш эмда бойсунган сѣзлерин, аланы айтымдан башхалыкъларын айыртады.

III. Карточкала бла ишлетну.

Карточкалада сѣзтутушла бериб, ала бла айтымла къуратыу неда айтымланы ичинде сѣзтутушланы айырыу, ала айтым къуарар ючюн, къалай тюрленгенлерин, къаллай аффиксле къошулгъанларын ангылатыу.

Сѣз ючюн. Къангада джазылгъан текстден кѣргюзюрге боллукъду. «Темир джол» дегенин орнуна «темир джолну» деб джазылгъанды, -ну аффикс къошулгъанды. Алай бла алыб къарасакъ, тюрлю-тюрлю аффикслени кючю бла сѣзтутушланы хар бир болушха салыб джазаргъа (айтым къуараргъа) боллукъду.

Дерсин тамамлай келиб, сѣзтутушла айтымланы тамалларын къурагъан кесекле болгъанларын, тюрлениб, башха сѣзле бла магъана джаны бла байланыб келгенлерин, айтымгъа член болгъанларын чертерге керекди.

IV. Джууаблагъа багъа салуу.

V. Юйге: окъургъа § 2, джазаргъа 8-чи иш.

Джетинчи дерс

Дерсин темасы: Сѣзтутушда сѣзлени байланылары (кѣлишну, сыйындыруу, тагъылыу).

Дерсин мураты: Сѣзтутушла бла айтымлада сѣзлени байланыу джорукъларындан толу хапар берну.

Дерсин барыуу

1. Юйге берилген дерсин соруу, аны бегитну (§ 2. 8-чи иш).

Соруулагъа джууаб алыу:

1. Синтаксис деб неге айтылады?
2. Пунктуация деб а?
3. Сѣзтутуш деб неге айтабыз?
4. Сѣзтутуш къайсы оѣзледен къуралады? (Баш эмда бойсунган сѣзледен.)

5. Къуралыууна кѣре сѣзтутуш къаллай болады?

Джууаб 5-чи соруугъа былайракъ боллукъду:

а) атладан къуралгъан сѣзтутушла: кюмюш белибау, кирпич юй, агъач кюрек, чалман буруу, темир джол, д. а. к.;

б) сыфат бла атдан: суукъ кече, эсли адам, сары пйнек, къолан киштнк, д. а. к.;

в) ат бла этимден: кюн къыздырады, аяз къагъады, чыпчыкъ джырлайды, д. а. к.;

г) сѣзлеу бла этимден: терен ахсынды, кече ишлейди, кюнортагъа келликди, д. а. к.;

II. Джангы дерс: сѣзтутушлада, айтымлада сѣзлени байланыулары: келишиу, сыйындырыу, тагъылыу.

1. Келишиу. Бу тукъум байланыу ат бла этимден къуралгъан сѣзтутушлада (айтымлада) джюрюйдю: суу шууулдайды, кюн джылытады, ат чабады; кеси да айтым къурайды; атны да, этимни да саны, бети бирча келишиб турадыла.

2. Сыйындырыу. Бу тукъум байланыу джорукъ бойсуинган сѣзню къуру бир белгилл болушха салады (сыйындырады): келдим — школдан, къошдан, сахардан, д. а. к. «Келдим» деген сѣз бу юлгюде башлаучу болушну излейди, неда бериучю болушну (келдим къошха, сахаргъа). Башха болушланы унамайды, келишмейди. Кирдим школгъа, къошха, сахаргъа десек а, «кирдим» деген сѣзден сора къуру бернучю болуш джюрюйдю.

3. Тагъылыу. Бу тукъум байланыу не болуш, не бет, не сан деб излемейди, къуп-къуру магъана джаны бла бойсуинган сѣз баш сѣзге тагъылыб къалады: тюнене келдик, тамбла барлыкъбыз, ариу кийинибди, д. а. к. Алай бла алыб къарасакъ, «келишиу», «сыйындырыу», «тагъылыу» деген сѣзлени кеслерини пч магъаналары бла джюрютюлюу магъаналары бирчады.

III. Класда 7-чи ишни толтуруу.

IV. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу:

1. Сѣзтутушланы, айтымланы къурагъан сѣзле бир-бири бла къалай байланадыла?

2. Келишиу деб неге айтабыз? Келишиу джорукъ бла тилни къайсы кесеклери байланады? Бу тукъум байланыуну къалгъан экисинден башхалыгъы неди?

3. Сыйындырыу деб неге айтабыз? (Юлгю келтириу, ангылатыу.)

4. Тагъылыу деб а? (Юлгю, ангылатыу.)

V. Юйге: § 2. 9-чу иш.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Логика басым.

Дерсни мураты: Сабийлеге логика басымдан

толу ханар берну, кеслери сѣлешген тилде логика басым бла тюз хайырлана билирге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: китабла, дерсге аталгъан картотека.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни соруу, бегитиу (сѣзтутушлада, айтымлада сѣзлени байланыулары: келишиу, сыйындырыу, тагъылыу. § 2. 9-чу иш).

1. Сѣзтутушлада, айтымлада баш сѣз бла бойсунган сѣз бир-бирине къалай байланадыла?

2. Келишиу бла сыйындырыуну бирчалыкълары бла башхалыкълары неди?

3. Тагъылыуну энчи ышаны неди?

II. Джангы дерс: Логика басым.

Логика басымны магъанасы бла шагърей этгенден сора, къангада хазыр джазылыб тургъан айтымланы ачыб, сохталагъа окъутуб, логика басымланы айыртыргъа боллукъду.

Юлгю: 1. Бюгюн шахардан Мазан келгенди. 2. Бюгюн Мазан шахардан келгенди. 3. Мазан шахардан бюгюн келгенди. 4. Мазан бюгюн шахардан келгенди.

Быллай айтымлары болгъан карточкаланы сабийлеге бериб ишлетирге боллукъду.

III. Класда 13-чю ишни толтуруу.

IV. Дерсни итогун чыгъарыу, багъа салыу.

1. Логика басым деб неге айтылады?

2. Керекли сѣзге логика басым салыр ючюн, айтымда къаллай тюрленну этерге керекди?

V. Юйге: § 3. 15-чи иш. Қъайтарыргъа, сѣзлени фонетика джаны бла айырыу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Бош айтым.

Дерсни мураты: Бош айтымны, аны тюрлюлерини магъаналары бла толу шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылыб, хазыр болуб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни соруу, тинтиу, тамамлау (§ 3, 15-чи иш).

Юйге берилген дерсни юсю бла, аны бла байламлы джерлерин джангы окъуллукъ темагъа джууукълашдырыб сорургъа керекди:

1. Сѣзтутуш деб неге айтабыз?

2. Сѣзтутушну айтымдан башхалыгъы неди? (Толу магъана бермегени.)

3. Сѣзтутушну къурагъан сѣзле бир-бири бла къалай джорукъда байланадыла?

4. Къайсы джорукъ бла байланган сѣзтутуш айтым болуб къалады? (Келишиу бла.)

Бу соруулагъа тюз, кесгин джууаб алгъандан сора, устаз джангы дерсге кѣчюб къалады.

II. Джангы дерс: бош айтым, аны тюрлюлери (хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу, кѣлтюртюрчю).

Бу тема ал класслада окъулгъаны, кеси да алай къыйын тема болмагъаны себебли, ангылатыу къыйын тюлдю. Биринчиси, сорула салыб, алагъа джууаб этдириб, андан сора къангада джазылыб хазыр тургъан текст бла ишлеу, экинчиси — алгъы бурун текст бла ишлеб, андан сора соруулагъа кѣчюу джорукъ бла. Бу ишлени устаз кесини къарамына кѣре этерге боллукъду.

1. Айтым деб неге айтылады?

2. Айтым бла сѣзтутушну бир-биринден башхалыгъы неди?

3. Бош айтымны ненча тюрлюсю болады, ала къайсыладыла?

Устаз къангада джазылыб тургъан текстни ачады, андан сора, кереклисича интонация сала, айтымланы окъуйдула.

Текст

1. Тюнене бизни класс экскурсиягъа барды.

2. Сабийле уллулагъа болушханлай турадыла.

3. Джырла, джанчыгъым, уялма. (Кр.)

4. Мусса, сен былай тур, мен малла не эте тура эселе да, бир кѣз джетдириб келейим. (X. O.)

5. Атамы кююб, бери кяйтма! (А. Х.)
 6. Джашасын Уллу Октябрь байрамы!
 7. Къанамат бусагъатда кяйдады? (А. Х.)
 8. Сен кимни отрядынданса? (Х. О.)
- III. Класда 18-чи ишни толтуруу.
 IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу.
 V. Юйге: § 4. 21-чи ишни джазаргъа.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Ата джуртума суй-меклигим».

Нарт сёзле: «Тойгъан джерден туугъан джер аш-хы», «Джурту джокъну насыбы джокъ».

Устаз, ангылатыу ушакъ бардыргъандан сора, сох-тала бла бирге плац салыргъа боллукъду.

П л а н

1. Бизни кърал бютеу джер юсюнде биринчи социалист кърал болгъанын ачыкълау.

2. Совет Конституцияны капиталист къралланы конституцияларындан башхалыгъы (эркишиле бла тишируулары тенгликлери, урунуугъа, окъуугъа, солуугъа хар кимни бирча эркинлиги, эм кысха иш кюн болгъаны, ийыкъда эки солуу кюн берилгени, д. а. к.)

3. Совет Союзда миллетлени тенгликлери, эркинликлери, шохлукъ юйюрге джашагъанлары, бир-бирине болушханлары.

4. Ата джуртубузну бютёу дуняны къралларыны нчинде сыйы. Ол сыйны Коммунист партия джер юсюнде рахатлыкъны джакълагъаны ючюн, миллетлеге тенглик, эркинлик бергени ючюн, хакъ ашауну, энчиликни кьурутханы ючюн, илмуну, техниканы ёсдюргени ючюн, атомну энергиясын эл мюлк бла промышленностда хайырландыргъаны ючюн, космосну рахатлыкъны иннетинде хайырландыргъаны ючюн болгъанын ачыкълау.

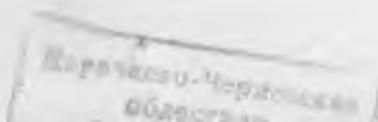
«Быллай джуртун суймей кююргъа кялай кюлундан келликди адамны?!» — деген магъанагъа келтиррге керекди сохталаны.)

Эки баш членли бош айтым (15 + 1)

№№	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билрге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёсдюрю ишлени тюрлюлери
11	Джайылгъан бла джайылмагъан айтымла. Башчы бла хапарчы.	Тилни кесеклери, аланы грамматика ышанлары.	Амалсыз керекли, кёзкёулакъ болургъа.	Творчество диктант, сочинение — миниатюра (суратлау).
12	Башчыны къуралыуу.	Энчи эмда тукъум атла.	Ёхтемленну, дауурбаз.	Байламлы текстни къысха халда хапарын айтдыруу.
13	Талай сёзден къуралгъан башчы.	Ат бла санауну бирге джюрютюу.	Кенг джюрекли, макъам, рашатлыкъны белгиси.	—
14	Хапарчыны къуралыуу. Бош этим хапарчы.	Этимни джегилую, аны турушлары.	Арсар, уруб ёсген, демеңгили.	Сочинение — суратлау (иллюстрациядан).
15	Къурам этим хапарчы.	Бет аффикслени тюз джазылыулары.	Ойлаш, тамаша, аман тюшню игиге бургъан.	Текстни ауздан айтыу, грамматика иши бла.
16	Бош ат хапарчы.	Тилни магъаналы кесеклери .	Мурджар, балас, сылыт, къаудан.	—
17	Къурам ат хапарчы.	Тилни магъаналы кесеклери.	Илипини, тазир, уруб къачханча.	Суратха къараб, байламлы хапар къурау.
18	Сынау диктант.			

(Биринши четвертни аягы)

кар: 3439

II четверть

№№	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билрге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёдюрюю ишлени тюрлюлери
19	Толтуруучу.	Атланы болушлада джалгъаныулары.	Джасакъ, джесир, тазир.	Берилген темадан сооруулагъа джууаб этю.
20	Ачыкълаучу.	Атланы болушлада джалгъаныулары.	Агъачдан туюме туюген, селеке, хыртха уруу.	Берилген айтымла бла созуб хапар къурау, атау.
21	Къошакъ сёз.	Энци атланы лексика магъаналары.	Сагъышланьргъа, штрих, штурвал.	Берилген стилде текстни аягъына дери созаргъа.
22	Изложение.	—	—	—
23	Болумла, аланы тюрлюлери. Орун бла заманны болумлары.	Сёзлеу, грамматика ышанлары.	Къолуну тешиги барды, джалкъасын къайырыб.	Сочинение—суратлау (усталыкъны, профессияны сюзген халда).
24	Сылтау бла муратны болумлары.	Сёзлеуно къауумлары.	Мыллык атыб, чертиб айтыргъа, кёз алмай.	Керекли интонация бла текстни окъуу.
25	Халны, марданы болумлары.	Сёзлеуно къауумлары.	Гвардия, гвардиячы.	Текстни кесгин окъуу.
26	Изложение (сочинениени элементлери бла). Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен» деген чыгъармасындан.	—	—	—

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Башчы бла хапарчы. Джайылгъан бла джайылмагъан айтымла.

Дерсни мураты: Сабийлеге башчы бла хапарчыдан, джайылгъан бла джайылмагъан айтымладан толу хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: Суратла, карточкала, плакатла, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

I. Джангы дерсни деменгили ангылатыр ючюн, аууздан тилни кесеклерин къайтарыу.

1. Тилни кесеклери ненчадыла, къайсыладыла?

2. Тилни кесеклери къайсы къауумлагъа юлешиндиле?

3. Тилни магъаналы кесеклери бла къуллукъчу кесеклерини башхалыкълары неди?

(Айтымда къуллукъларын эсге тюшюрюу, соруугъа джууаб бергенлерин, бермегенлерин айырыу, д. а. к.).

II. Джангы дерс:

1. Башчы деб неге айтабыз?

(Айтымда башха сёзге бойсунмагъан, ким? не? сорууланы бирине джууаб этген сёзлеге башчы дейдиле. Не да: Айтымда кимни? нени? юсюнден айтылына эсе, анга башчы дейдиле.)

2. Хапарчы деб неге айтабыз? (Айтымда башчыны юсюнден не айтыла эсе, анга хапарчы дейбиз.)

Башчы бла хапарчыгъа айтымны баш членлери дейдиле, аладан къалгъан членлеге сансыз членле дейдиле.

Къуру башчы бла хапарчыдан къуралгъан айтымлагъа джайылмагъан айтымла дейдиле. Алай болмай, экисинден сора, сансыз членледен да къошулуб къуралгъан айтымлагъа джайылгъан айтымла дейдиле.

Къангада таблицаладан, плакатладан айтымланы джаздырыб, аланы баш эмда сансыз членлерин табуу, анга кёре, джайылгъан, джайылмагъан айтымла болгъанларын айырыу.

III. Заманга кёре, классда 22-чи ишни толтуруу, аны тинтиу, соруула бла джангы теманы бегитиу:

1. Башчы деб неге айтабыз?

2. Хапарчы деб а?

3. Джайылмагъан айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

4. Джайылгъан деб а?

5. Айтымла къуратыб, аладан джайылгъан айтымланы джайылмагъан айтымлагъа бурдуруу, д. а. к.

IV. Дерсни тамамлау, сохталаны билмлерни багъалау.

V. Юйге иш: Окъургъа § 5. 23-чю ишни да джазаргъа. § 1 къайтарыгъа.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Башчыны къуралыуу.

Дерсни мураты: Башчыны тилни къайсы кесеклеринден къуралыргъа боллугъу бла шагърейлендириу, башчы бла хапарчыны байланыу джорукъларын (келишпуню) къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни соруу, аны бегитну (§ 5. 23-чю иш. Къайтарыу § 1).

Соруула: 1. Айтымны членлери ненча къауумгъа юлешинедиле, ала къайсыладыла? (Эки къауумгъа юлешинедиле: баш членле, сансыз членле. 2. Башчы деб неге айтабыз? 3. Хапарчы деб а? 4. Джайылмагъан айтым деб къаллай айтымгъа айтылады? 5. Джайылгъан айтым деб а? 6. Карточкала бла соруу. (Берилген айтымланы членлерни табуу, анга кёре, айтымланы къауумларын айырыу.)

II. Джангы дерс: башчы, аны къуралыуу.

Берилген айтымлада башчыны табыб, аны тилни къайсы кесегинден къуралгъанын айырыу:

1. Джыйылыуда Рамазан (энчи ат) ёхтемлениб сёлешди.

2. Къыйын кюнде болушханны халкъ (тукъум ат) ёмюрде да унутмайды.

3. Уллу (сыф.) гитчени хатерин, гитче (сыф.) да уллуну сыйын кёрюрге керекдиле.

4. Биз (алм.) къадалыб окъургъа керекбиз.

5. Классда бешеулен (санау) айырмагъа окъуйдула.

6. Бери (посл.) башлаучу болушда джюрютюлюучю послелогду.

Бу айтымланы тинтгенден сора, талай сёзден кьуралган башчылары болган айтымланы да юлгюге келтирирге керекди: 1. Суудан ауузу кюйген сютно юрюб уртлар. (Нарт сёз.) 2. Туз джалаган суу пчер. (Нарт сёз.) 3. Кеси джыгьылган джыламаз. (Нарт сёз.) 4. Кьонакъланы асламысы кечигиб келдиле.

III. Джангы материалны бегитиу:

1. Башчы тилни кьайсы кесеклеринден кьуралырга боллукьду? (Тилни хар бир кесегинден кьуралырга боллукьду.)

2. Бу дерсде сиз кьаллай джангы затны ангыладыгьыз?

3. Башчы кёбюсюне тилни кьайсы кесеклеринден кьуралырга боллукьду? (Атдан, алмашдан, сыфатдан, этимсыфатдан.)

4. Талай башчысы болган айтымла кьуратыу.

IV. Дерсни тамамлау, багьа салыу.

V. Юйге берилген ишни ангылатыу: § 6. 27-чи иш. Энци эмда тукьум атланы кьайтарырга.

Онючиюню дерс

Дерсни темасы: Талай сёзден кьуралган башчы.

Дерсни мураты: Айтымда башчыны тюз табаргьа юретгиу, аны тилни кьайсы кесегинден кьуралгьаныли, кьаллай башчы болгьанын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни соруу, аны бегитиу. (Башчыны кьуралыуу, § 6, 27-чи иш.)

1. Башчы деб неге айтабыз?

2. Башчы тилни кьайсы кесеклеринден кьуралады?

3. Башчы кьайсы болушда тюбейди?

4. Кьуралыуларына кёре, башчыла кьаллайла боладыла? (Бир неда талай сёзден кьуралгьанла боладыла.)

II. Классда 29-чу ишни толтуруу, юлгюде берилгенча, башчыланы айыртыу.

III. Талай сёзден кьуралган башчыланы эки кьауум этиб ангылатыу:

1. Сёзтутушлада кьуралган башчыла (эки неда

андан аслам сѣзден кѣуралгъан, алай а бир магъананы тутхан).

Юлгю: Кѣозу кѣулакъ, джылкы кѣулакъ, таш макъа, ит-тили-чапракъ, д. а. к.

2. Кѣбюсюне нарт сѣздеде тюбеген сѣзтутушладан кѣуралгъан башчыла: кѣайгъысы джокъ..., татлы тилли кѣозу..., ташны ата билмеген..., д. а. к.

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 6. 6-шар айтым кѣуаргъа; 3-сю бош башчысы болгъан, 3-чю кѣурау башчысы болгъан.

Онтѣртюнчю дерс

Дерсни темасы: Хапарчыны кѣуралыуу.

Дерсни мураты: Бош этим хапарчы. Хапарчыны кѣуралыуундан толу хапар берну (бош этим хапарчыны кѣуралыуу бла, кѣуллугъу бла, башчы бла кѣлишнуонден толу шагърейлендируу).

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни соруу, аны бегитиу (§ 6. Кеслери кѣурагъан 6-шар айтымны тинтиу).

1. Кѣураб келген айтымларын окъутуу, башчыланы табыу, аланы тилни кѣайсы кесегинден болгъанларын ачыкълау, кѣаллай башчыла болгъанларын ангылатыу.

2. Дерсни аллында соруула бла берилген карточкалары болгъан 3—4 сохтадан джууаб алыу.

II. Джангы дерс:

1. Сабийлени китабы 21-чи бетинде берилген таблица бла шагърейлендируу;

2. Этимни турушларың, джегилиуон кѣргюзтген таблицала бла хайырлана, джангы материалны ангылатыу.

Юлгюге айтымла: 1. Мийик тауланы тѣпелеринде кѣар джылтырайды. 2. Тамблагъа дерслерими хазырлайым. 3. Тохтарны атасы ишден келди. 4. Эскурсиягъа барлыкъла, кесигизни хазырлагъыз! 5. Табиятны сакълагъан Ата джуртун, халкыны саулугъун сакълайды.

Бу айтымлада устаз сабийлени болушлукълары бла башчыла бла хапарчыланы табады, хар хапарчыны турушун, заманын, санын, бетин ачыкълайды, башчы бла кѣалай байланганын тинтеди.

III. Дерсни итогун чыгъарыу:

1. Қъарачай тилде хапарчы, къуралыуна кёре, талай тюрлю болады: бош этим хапарчы, къурам этим хапарчы, бош ат хапарчы, къурам ат хапарчы.

2. Бош этим хапарчы турушланы биринде этимден къуралады; бети, саны, заманы болады, белгили бир соруугъа джууаб этеди.

IV. Сохталаны джууабларына багъа салыу, ким, къаллай багъа алгъанын ангылатыу.

V. Юйге: §§ 7, 8. 32-чи иш. Этимни джегилиую бла турушларын къайтарыгъа.

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Қъурам этим хапарчы.

Дерсни мураты: Сабийлеге къурам этим хапарчыдан толу хапар берну, джазгъан, сёлешген тиллеринде къурам этим хапарчы бла тюз хайырлайыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни соруу, аны бегитну (§§ 7, 8. 32-чи иш).

1. Қъурагъан айтымларын окъутуу, алада хапарчыланы табдырыб, къауумларын айыртыу.

2. Соруулагъа джууаб алыб, озгъан дерсден билимлерин бегитну:

а) Хапарчы айтымны къайсы члениди?

б) Хапарчы, къуралыуна кёре, ненча тюрлю болады, ала къайсыладыла?

в) Бош этим хапарчы деб неге айтабыз?

II. Джангы дерс: Қъурам этим хапарчы.

Бу теманы ангылатыр ючюн, байламлы гитче хапарчыкъ къураб, аны ичинде къурам этим хапарчыланы табаргъа боллукъду.

Юлгю:

МАММАТЛЫКЪДА

Бютеусоюз мамматлыкъда бизни школну сохталары алаамат ишлеген эдиле. Ишге чыгъарны аллы бла устаз мамматлыкъны юсюнден тыйыншлы ушакъ бардыргъан эди. Хар кимни этер ишин ангылатхан эди. Бир къауумубуз классда ишлерге къалгъан эдик. Бир-

бирибиз бла эришиб тебретик. Бизни ишлегенибизге устаз кѳууана эди, бюсюреу эте эди, разы болгъан эди.

III. Джангы теманы бегитну.

1. Бу дерседе джангы не затны билдик?

2. Кѳурам этим хапарчыны бош этим хапарчыдан башхалыгъы неди?

3. Бир-бирине ушаймыдыла? Нелери ушайды?

4. Хапарчы аффиксе кѳайсы сѳзге кѳошулады кѳурам этим хапарчыда?

5. Магъананы уа кѳайсы сѳз джюрютеди?

6. Баш магъанада келген сѳзле кѳайсы формалада тюберге боладыла?

IV. Классда 34-чю ишни биринчи кесегин толтуруу.

V. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

VI. Юнге берилген ишни ангылатыу: § 9. 34-чю ишни экинчи кесегин джазаргъа, кѳайтарыргъа (бет аффикслени тюз джазылыулары).

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Бош ат хапарчы.

Дерсни мураты: Бош эмда кѳурам ат хапарчылада ханар берну, аланы кѳуралыу джорукълары ангылатыу.

Дерседе окѳуу керекле: Таблицала, кѳангада джазылыб айтымла, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Юнге берилген ишни тинтну, аны бегитну (§ 9. 34-чю ишни экинчи кесегин, аффикслени тюз джазылыуларын кѳайтарыу).

1. Бош этим хапарчы деб неге айтабыз?

2. Кѳурам этим хапарчы деб а?

2. Кѳурам этим хапарчыланы кѳурагъан сѳзле этимни кѳайсы формаларында тюбейдиле?

4. Ала, магъана бергенлерине кѳре, аффиксле кѳошулгъанларына кѳре, кѳаллайла боладыла?

Устаз юлгюге талай кѳурам этим хапарчыны тинтиредиле. Сѳз ючюн: окѳуй турады, кѳобхан эди, бара тура эди, келирге боллукъбуз, д. а. к. Юлгюде биринчи хапарчыны тинтейик.

«Окѳуй турады» — бу кѳурам этим хапарчыды, кеси да 2 сѳзден кѳуралгъан, ала да «окѳу», «тур» деген

этимледен кьуралгъанлары себсбли, кьурам этим хапарчы болады деб, аны ючюн айтабыз. Баш магъана «окъуй» деген сёздеди, «турады» деген болушлукъчу магъанада келеди, кеси да заманы, саны, бетин танытады (бусагъат заман, бирлик сан, 3-чю бет.) Къалгъан хапарчыла да бу халда тинтильрге керекдиле.

Джангы дерс: Бош ат хапарчы.

Устаз къангада неда таблицада джазылыб, хазыр болуб тургъан айтымла бла ангылатады. Хапарчыла, кьуру атдан болуб къалмай, тилни талай башха кесегинден болургъа керекдиле.

Юлгю: 1. Унух механизаторду, Салих бетончуду (атдан). 2. Бизни школ мийикди, совхозну контору алашаракъды (сыфатдан). 3. Эркин тутушудан эришуге барлыкъла ючеулендиле (сапаудан). 4. Классны атын иги бла айтдырлыкъ кесибизбиз (алмашдан). 5. Марняны келлиги тамблады (сёзлеуден).

Бу айтымланы тинтиб бошагъандан сора бош ат хапарчыны кьуралыу джоругъун ангылатыу кыйын тюлдю.

Бош ат хапарчыны кьурау ючюн, тилни магъаналы кесеклерине 4 вариантлы (ды, ди, ду, дю) неда бет аффикслени къошаргъа керекди: адамма, врачса, малчыды, д. а. к.

III. Джангы дерсни бегитну:

1. Бу дерседе не джангы зат ангыладыгъыз?

2. Этим хапарчы бла ат хапарчыны бир-биринден башхалыкълары неди?

(Кьуралыуларына, магъаналарына, аффикслеге кёре.)

3. Бош ат хапарчыла тилни кыйсы кесеклеринден, къалай кьураладыла?

IV. Дерсни итогун чыгъарыу, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге иш: § 10. 37-чи иш. Тилни магъаналы кесеклерин кыйтарыу.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Кьурам ат хапарчы.

Дерсни мураты: Кьурам ат хапарчыны магъанасы, кьуралыу джорукълары бла шагърейлендириу, тилде тюз хайырланыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишлени тинтиу, соруу бегитиу (§ 10. 37-чи иш. Къайтарыргъа тилни магъана кесеклерни).

1. Бош ат хапарчы деб неге айтабыз?

2. Къурам ат хапарчы деб а?

3. Бош ат хапарчы къалай къуралады?

(Хапарчы -ды, -ди, -ду, -дю аффикслени бирини кючю бла, бет аффикслени кючю бла.)

Къайтарыудан: 1. Тилни магъаналы кесеклери ненчадыла, ала къайсыладыла? 2. Тилни магъаналы кесеклерини къуллукъчу кесеклеринден башхалыкълары неди?

II. Джангы дерс: Къурам ат хапарчы.

1. Бу дерсни 16-чы дерсдеча ангылатыргъа боллукъду, башхалыгъы — айтымлада хапарчыла къурам ат хапарчыла болургъа керекдиле: баш къагъады, аманнга барады, шох этди, къуу-шуу болду, д. а. к.

2. 25-чи бетде суратлагъа къараб, къысха, байламлы хапарчыкъ джаздырыу, аланы тинтиу.

III. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

IV. Юйге: § 11. 39-чу иш.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъулгъан темаладан сабийлени орфография бла пунктуациядан билимлерни ачыкълау, тинтиу.

ПАРТИЗАН БУРГОМИСТР

Бир кюн, кишини да хапары болмай тургъанлай, Османни отрядыны чегетдеги лагерине бир адам келди. Ол айтханыга кёре, чегетде партизанла бардыла деб эшитген эди да, алагъа барыб, кесини болумун айтыб, оноу сорургъа келген эди.

Ол адам немец оккупациягъа дери Белынич районну бир элинде эл Советни секретары болуб тургъанды. Немец аскерле джууукълашыб, эвакуация башланганында, тылгъа кетиб къалыргъа мадары болмагъанды: къолунда эки къарты — атасы бла анасы, рахын къа-

тыны, эки къарыусуз сабийи — аланы атыб къоялмагъанды.

— Немецле районнга чакъыргъандыла да, — деди ол, — элге бургомистр бол деб къыхандыла. Болмай-ма десем, ёлтюрлюкдюле, къартларым, сабийлерим, юйдегим — алагъа не этейим? Болама да, атым — Джуртун сатханнга къалады. Не этерге билмейме.

Белоусов, Къасай улу, Абрамов, башха аскерчиле бла да оноулашыб: «Бол сен бургомистр, андан арысын кёре барырбыз», — деди. (Л. С.)

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Толтуруучу.

Дерсни мураты: Толтуруучуну юсюнден сабийлени биллимлирин терен этну, айтымда аны таба билли.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау, дерсни мураты бла шагърейлендириу.

Джангы дерсни ангылатырдан алгъа устаз атла бла алмашланы болушлада джалгъаныуларын къайтаралды, не ююн десенг, толтуруучу кёбюсюне аладан къуралады; андан сора да тилни башха кесеклеринден къуралыргъа боллугъун ангылатады.

Юлгюге айтымла: 1. Мёлехан Темуркъаны келлигин ашыгъыб сакълай эди. 2. Алий эгешчигини иги окъугъанына къууана эди. 3. Бусагъатда Къанаматдан кишини хапары джокъду. 4. Онглу онгсузну джегиб тургъан джорукъну Совет власть тюбю бла къурутханды. 5. Амин атха джер салды.

Бу айтымлада толтуруучуланы табыб, аланы тилни къайсы кесегинден болгъанларын ачыкъларгъа керекди.

Толтуруучула эки тюрлю болгъанларын ангылатуу:

1. Туура толтуруучу (баш неда тамамлаучу болушланы формаларында).

Юлгю: Лиза аскердеги кърнашына письмо джазды. Азрет базарда ийнек сатыб алды. Хамит китабны келтирди.

2. Сёдегей толтуруучу (къалгъан сёдегей болушлада болады).

Юлгю: Хасанна Азретден хапары джокъ эди. Дугъумда, быхыда, помидорда адамгъа керекли витаминле кѣбдюле. Мени сенден кѣлюм къалмайды. Акъылы болмагъаннга сакъалы болушмаз.

II. Джангы дерсни бегитну:

1. Толтуруучу деб неге айтабыз?

2. Толтуруучу тилни къайсы кесеклеринден къуралыргъа боллукъду?

3. Толтуруучула пенча къауумгъа юлешшидиле, ала къайсыладыла?

4. Туура толтуруучу деб къаллайгъа айтабыз?

5. Сѣдегей толтуруучу деб а?

6. Экисини бир-биринден башхалыгъы неди?

7. Орус тилде уа къалайды?

8. Толтуруучу кѣбюсюне тилни къайсы кесеклеринден къуралады?

9. Толтуруучула послелогла бла бирге келирге боламыдыла?

III. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

IV. Юйге: § 12. 46-чы иш, атла бла алмашланы джалгъаныуларын къайтарыргъа.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Ачыкълаучу.

Дерсини мураты: Ачыкълаучуну магъанасын, аны ачыкъланган сѣзле бла байланыу джоругъун, къуралыуун ангылатыу, айтымда къайсы члендени ачыкълагъанын юретиу.

Дерсни барыуу

1. Озгъан дерсини эсге тюшюрюу, аны соруу, бегитну (§ 12. 46-чы иш, атла бла алмашланы болушлада джалгъаныуларын къайтарыу).

1. Айтымны сансыз членлери деб къайсылагъа айтабыз?

2. Толтуруучу деб неге айтабыз?

3. Толтуруучула къаллайла боладыла?

4. Туура толтуруучу бла сѣдегей толтуруучуну бир-биринден башхалыкълары неди?

5. Толтуруучу айтымны къайсы члени бла байланыб келирге боллукъду?

6. Толтуруучу тилни кыйсы кесеклеринден кыра-
лыргы боллукду?

II. 46-чы ишни тинти, соруула бла толтуруучула-
ны кыралыуларын ачыкылау.

Карточкала бла «сен», «тон», «тенг», «бу» дегенча
сезлени болушлада тюрлендириу.

III. Жангы дерсни ангылатыу.

Белгилесича, ангылатыуну эки тюрлю джорукъ бла
бардырыргы боллукду: биринчиси — ачыкылаучу
деб неге айтханыбызны, аны кыалай кыралгъанындан
хапар бериб; экинчиси — алгы бурун юлгюле келти-
риб, андан сора джорукъну чыгыару. Устаз юлгюге
деб берген текстде (айтымлада) ачыкылаучуну хар не
джаны бла да тилни талай кесегинден кыралгъан
вариантлары болургы керекдиле.

Юлгю: 1. Совхозну маллары тау джайлыкыладан
кыайтдыла (атдан). 2. Хасанны джазгъан письмосу
Джандетни джорек кылланын кызгъагъан эди (этим-
сыфатдан). 3. Кюнню таяклары мийик тауну теппе-
синде кыарланы, бузланы джылтырата эдиле (сыфат-
дан). 4. Умарны уллу кыарнашы заводну тюртюню
цехинде ишлей турады (тизгинчи санаудан). 5. Кыана-
мат узун кыара кыашлы, акъ мангылайлы, кенг джау-
орунлу джашды (кыурам сыфатладан). 6. Сен кыйсы
бригадада, кыйсы фермада ишлейсе? (алмашдан).

IV. Жангы дерсни бегитиу:

1. Ачыкылаучу деб неге айтабыз?

2. Ачыкылаучу айтымны кыалай члениди?

3. Ачыкылаучу айтымны кыйсы членлери бла бай-
ланыргы болады?

4. Кыралыуна кере ачыкылаучу тилни кыйсы ке-
секлеринден болургы боллукду?

5. Аtdан кыралгъан ачыкылаучу ненча тюрлю бо-
лады? (Алагы юлгюле келтиригиз.)

6. Класда 50-чи ишни толтуруу. Аууздан, суратха
кыараб, сочинение кыурау.

7. Дерсни тамамлау, багы салыу.

VI. Юйге иш: § 13. 51-чи иш. Сыфатны кыайта-
рыргы.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Кыошакъ сез.

Дерсни мураты: Сабийлеге кыошакъ сез
ачыкылаучуну бир тюрлюсю болгъанын ангылатыу,
айтымда аны таба билрге юретну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, бегитиу (§ 13. 51-чи иш. Қъайтарыгъа сыфатны).

51-чи ишни тинтиу, соруула бла теорияны магъанасын ачыкълау:

а) Ачыкълаучу деб неге айтабыз?

б) Ачыкълаучу къалай къуралады? (д. а. к.)

2. 54-чю ишни аууздан (устно) толтуруу; ачыкълаучула гъа синонимле къуратыу.

II. Джангы дерс: Къошакъ сёз.

1. Къошакъ сёз деген ачыкълаучуну кесича бир тюрлюсю болгъанын ангылатыу.

2. Къошакъ сёзле энчи атдан, бетлеучю алмашладан, тукъум атладан болгъан кёзюулерин айырыу.

3. Газетлени, журналланы, фабриклени, заводланы, кемелени, къонакъ юйлени, д. а. к. затланы атлары къошакъ сёзлеге саналгъанларын ангылатыу.

Юлгю: 1. Врач Батча улу ауругъанланы алаамат багъады, аладан хар къуру да бюсюреу, разылыкъ табханлай турады. 2. Сиз, сохтала, уллула гъа болушханлай туругъуз, кесигизден гитчелени хатерлерин кёрюгюз, къартланы адеблерин этигиз, сыйлагъыз! 3. «Комсомолец» кинотеатрда «Солдатны атасы» деген фильм барады. 4. Социалист эришиуде Къызыл партизанла атлы колхозну малчылары тыйыншы орунну алдыла.

III. Джангы дерсни бегитиу:

1. Къошакъ сёз деб неге айтабыз?

2. Ачыкълагъан сёз бла ачыкъланган сёзден бири энчи ат болса (адам ат) къайсы сёзню къошакъ сёзге санайбыз? (Устас Лайпан улу, Каспий тенгиз).

3. Къошакъ сёз бетлеучю алмашны ачыкълаб келсе уа? (Джаякълагъан этеди: Биз, пионерле, къалгъан сабийлеге юлгю болургъа керекбиз!)

4. Къошакъ сёзлеге не затланы атлары саналадыла? (Газетлени, журналланы, д. а. к.)

V. Дерсни итогун чыгъарыу:

1. Бу дерсде джангы не затны ангыладыгъыз?

2. Къошакъ сёзню ачыкълаучудан башхалыгъы бла бирчалыгъы не болду?

V. Сабийлеге, джууаб бергенлеринне кёре, ангылата, багъа салыу.

VI. Юйге: § 14. 55-чи иш. Қайтарырга энчи атланы лексика магъаналарын.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение.

Дерсни мураты: Сохталаны тил байлыкъларын ёсдюрюу, ангыларын кенгертиу. («Урунууну адамлары».)

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлау, дерсни муратын ангылатуу.

II. Сёзле бла ишлеу: къауум, мюйюш, джыйрылыб, уллайган, Хусейин, д. а. к.

III. Изложениени тексти бла шагърейлендириу, магъанасын ангылагъанларын билир ючюн, соруулагъа джууаб этдириу:

1. Фёдор Фёдорович сабийлеге не хапар айтханды?

2. Чынг алгъа къайсы юйлени битдиргендиле?

3. Джамболат кимди, не этеди?

4. Сулемен а?

5. Бригада, звенола къалай ишлегендиле?

6. Даут кимди, ол ишлегенлеге нек келгенди?

IV. Экинчи кере окъуу, магъанасы бла толу шагърей болуу.

V. Изложениени джазыу.

VI. Тетрадланы джыйыу.

VII. Заманга кёре сабийлени сорууларына джууаб бериу, джазылыулары кыйын сёзлени къангада джаздырыу: бироздан, юйню, къолларын, окъуу, бешджюз, д. а. к.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Болумла, аланы тюрлюлери (орун бла заманны болумлары).

Дерсни мураты: болумланы юсюнден билимни терен этиу, аланы хар тюрлюсюню магъанасын кысха халда ачыкълай, орун бла заманны болумларыны юсюнден толу магъана бериу.

I. Жангы дерсни ангылатуу.

1. Айтымгъа синтаксис тинтиуню бардырыу. Тюз къатыбызда нарат тереклени бирини тёппеси кымыл-

дады. (К. Паустовскийден). Бу айтымда болумну таб- хандан сора, соруулагъа джууаб алыргъа керекди: Болум нени кѳргюзеди, нени танытады? Тилни къайсы кесегинден къуралгъанды? Алай бла сабийле джууаб бердиле: Бу айтымда болум «тюз къатыбызда» деген сѳзледиле. Кеси да ишии къалайда болгъанын кѳргюз- теди (орнун танытады), сѳзлеуден къуралгъанды.

2. Сабийлени болумланы къауумларыны юсюнден билимлерин терен этиу. Алай болур ючюн текст бла иштетиу.

Текст

Майпы джыйырмасында (къачан?) орта школла- ны биринде (къайда? къалайда?) аттестатха эк- замен берген классха (къайры) бардым. Школда (къайда) ол кюн (къачан?) хар зат байрам кюн- ледечады. Къызыл байлауу бла дежурна устаз сюеле- ди. Онунчу классда (къайда?) экзамен алгъан ко- миссия тюрлю-тюрлю гокка хансла джасагъан стол- ну джанында (къалайда?) сохтала да омакъ (къалай?) кийиниб, бирем-бирем (къалай?) пар- талада олтурадыла. Бююн (къачан?) биринчи эк- замен барады. (С. А.)

Бу текстде болумланы табыу, аланы къаллай соруу- лагъа джууаб этгенлерин айтыу, тилни къайсы кесегин- ден къуралгъанларын ачыкълау устазны башчылы- гы бла болургъа керекди.

II. Джангы материалны бегитиу, 56-чы бла 60-чы ишлени алларындан 4-шер айтым джазаргъа, не этил- лигин китабда джазылгъанча толтурургъа.

1. Болум деб неге айтабыз?

2. Болумну ненча къаууму барды, ала къайсыла- дыла?

3. Замап бла орунну болумлары нени танытадыла? (д. а. к.)

III. Юйге: §§ 15—17, 61-чи иш, сѳзлеуню къайта- ыргъа.

Джыйырма тѳртюнчю дерс

Дерсин темасы: Сылтау бла муратны болум- лары.

Дерсин мураты: болумланы къауумларындап

билимни терен этну, темада айтылган кыауумлары
бла толу шагърейлениу.

Дерсни барыуу

I. Озган дерсни соруу, аны бегитну (§§ 15—17.
61-чи иш, сёзлеуно кыайтарыу).

1. Болум деб неге айтабыз?
2. Болум айтымны кыайсы члениди?
3. Болумла пенча тюрлю боладыла?

4. Орун бла заманы болумлары кыаллай соруула-
гъа джууаб бередице?

5. Ала тилни кыайсы кесегинден кыуралыргъа бол-
лукъдула?

II. Жангы дерс: сылтау бла муратны болумла-
ры.

Устаз бир бёлек айтымны дерс башланырдан ал-
гъа кыангада джазыб, аны бла хайырланады.

1. Дорбуну ичи асыры кыарангыдан кёзге тюрт-
генни кёрмейсе. (А. Х.) 2. Амалсыздан Таулан бла
Ибрахим Хамитни ёлююн баласха салыб сюйредиле.
(А. Х.) 3. Кыассны ичи джарыкъл болсун деб, сабийле
кыадалыб терезелени сюртедиле. 4. Тракторла, кыуру
сабан сюрюрге, джер кыазаргъа деб тюрлю, джюк та-
шыргъа деб да ишленгендиле. (Газетден.)

Текстни уллулугъун, гитчелигин устаз заманына
кёре этерге боллукъду.

III. Жангы дерсни бегитну.

1. Сылтауну болуму пени тапытады?
2. Муратны болуму уа?

3. Болумну бу эки кыауумуну бирчалыкълары бла
башхалыкълары недеди?

4. Сылтауну болумун кыаллай сёзле тапытадыла
кёбюсюпе?

5. Муратны болумун а?

IV. Сабийлени джууабларына багъа салыу.

V. Ю йге: §§ 18, 19. 67-чи иш.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Хал бла марданы болумлары.

Дерсни мураты: Хал бла марданы болумла-
рындан толу билим беруу.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни эсге тюшюрюу, аны бегитиу (§§ 18, 19. 67-чи иш).

1. Сылтауну болуму нени танытады? Къаллай соруулагъа джууаб береди?

2. Муратны болуму уа?

3. Кёбюсюне къаллай сёзледен къураладыла сылтау бла муратны танытхан болумла?

II. Джангы дерс: хал бла марданы болумлары. Бу дерсни да устаз аллында (23-чю, 24-чю) дерсленича бардырыгъа боллукъду.

1. Иги окъугъаны ючюн, Алийге махтау къагъыт бердиле? 2. Азрет, терен ахсыныб, хапарын бошады. (Къ. Д.) 3. Къараб-къарагъынчы кёкню къара булутла басдыла. 4. Темуркъа юйюне кючден-бутдан джетди. (А. Х.) 5. Къошну башындан аз-аз акъгъан суу джез тазны толтургъан эди. (Х. О.) 6. Къанамат бекден бек ачыулана башлады.

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу.

IV. Юйге: §§ 20, 21. 74-чю иш.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Изложение (сочиненени элементлери бла. Байрамукъланы Х. «Къара чепкен»).

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу бла бирге эски, чирик адетлени бююнню джарыкъ, насыблы джашауда заранларын ачыкълау, сабийлени «Джангы, иги адетлеге — кенг джол» деген иншетде юретиу.

Бу тема литератураны дерслеринде терен сюзюлюб, сабийле кёллерине келгенин айтханлары себебли, энтда юйде иги сагъыш этиб, классда айталмай къалгъан оюмларын эсге тюшюрюб, анга таяна джазарча, устаз бир бёлек сорууну юретиу халда берирге керекди:

1. Берне, къалын дегенча эски, чирик адетле не замандан къалгъан затладыла?

2. Аланы урунган халкъгъа къаллай заранлары болгъанды?

3. Байрамукъланы Х. кесини чыгъармасына «Къара чепкен» деб нек атагъанды? (Чепкенин историйсын къысха халда айтыгъыз.)

4. Фатима къара чепкенни пек кюйдюреди, кеси да къалай кюйдюреди, аны кѣлюне не келеди?

5. Минат бла Фатиманы джашау сезимлеринде не башхалыкъ барды?

6. Бююннгю совет джаш адамлары, комсомолчу къызлары Фатиманы оюму бла тенгледиргиз.

7. Эски, чирик адетлени юсюнден джазылганлада («Ленинни байрагы» газетде) къайсы статьяны джаратасыз? Нек?

8. Бир къауум адамы, ара мюлкге урунмай, ариш-бериш этиб, юдегилерин инджилтиб, айла бла ууакъ сабийлерин къоюб, ала да ачдан, сууукъдан инджиле, окъуулары джарсый айланганлары нени юсюнденди?

9. Эски, чирик адетлени тамыры бла кюрутур ючюн, не этерге кереклисин, ачыкъ, хар ким кѣлюне келгенича айтыгъыз.

Бир баш членли айтымла

(6 сагъат окъургъа, 1 сагъат билимни тинтерге)

№№	Дерсни темасы	Окъулгъанны къайтарыу	Билрге керекли сѣзле бла оборотла	Тил ёсдюрюу ишле
27	Бир баш членли айтымладап хапар берну.	Эки баш членли айтымла, этимни заманы.	Альпинизм, девиз, чыныкъгъан, халал.	Бир баш членли айтымлары кюраугъа юрениу.
28	Белгили башчылы айтым.	Синонимле. Этимни джеглиую.	Сѣнгген, сингген.	Эки баш члени болгъан айтымны бир баш члени болгъан айтымга буруу.
29	Белгили башчылы айтымла бла хайырлана билну.	Послелогла.	Сынам, чыдам, къууанч.	Аууздан хапар кюрауу, бир баш члени болгъан айтымла бла хайырлана.

	1.	2	3	4
30	Белгисиз башчылы айтым (аллы).	Хапарчыны къуралыуу.	Митинг, конгресс, репортаж.	Соруула бла белгисиз башчылы айтымла къураргъа юрениу.
31	Белгисиз башчылы айтым (аягъы).	Бош эмда къурау этим хапарчы.	Джокъгъа амал джокъ, кесини эркинлигин алды: аууздан чыкъгъан сёз.	Эки баш членли айтымны белгисиз башчылы айтымгъа буруу.
32	Башчысыз айтым.	Бош эмда къурау этим хапарчы.	Тыкъ-тыкълама; баш эркинлик.	Башчылы эмда башчысыз айтымла къурау.
33	Аталгъан айтым.	Башчы.	Геолог, тамаша, бир аууздап.	Хапар къурау «Солуу кюнню ётдюреним».

III четверть

34	Байламлы тил ёздюрюу.			
35	Толгъан айтым.	Айтымны членлери.	Сынамны, сыпчы, уруб къачханча.	Берилген айтымланы терс джерлерин тюзетну.
36	Сынау диктант.	—	—	—

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсин темасы: Бир баш членли айтымладан хапар берну.

Дерсин мураты: Бир баш членли айтымладан толу хапар берну, сёлешиу тилде джюрюте билну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тинтну (Байрамукъланы Х. «Къара чепкенни» юсюнден джазылгъан сочиненнелени джыйыу).

II. Джангы дерс: бир баш членли айтымладан хапар берну.

Джангы дерсни ангылатыр ючюн, бу айтымланы хайырландырыргъа боллукъду:

1. Сууукъсуратады. Алкъын мийик тауланы теппелеринден кюнню таякълары къарай башламагъандыла (Къ. Д.)

2. Сени ашасам, джукъланнган отха тюшейим. (Баснядан.)

3. Прауленни аллына джыйылдыла. (А. Х.) Газетледе джаш тёлюню юсюнден кёб джазадыла.

4. Ингирала. Тёгерекде шошду. Къарангы чегет сюеледи.

Айтымланы тинтген сагъатда, баш членлерине айырыб эс бёлюрге керекди. Сёз ючюн, «Сууукъсуратады» деген айтымда къуру бир баш член барды, ол да хапарчыды. Ол себебден мынга башчысыз айтым дейбиз. «Алкъын мийик тауланы теппелеринден кюнню таякълары къарай башламагъандыла» деген айтымда уа 2 баш член бардыла: кюнню таякълары — башчы, къарай башламагъандыла — хапарчы. Экинчи айтымда (Сени ашасам, джукъланнган отха тюшейим» деген хапарчыла «мен» деген бетлеучю алмашны кёргозтюб турадыла, ол себебден быллай айтымлагъа белгили башчы айтымла дейдиле.

Ючюнчю къауумда уа 3-чю бетни, кёблук санны кёргозтгенликге, «джыйылдыла», «джазадыла» деген сёзле «аланы» кимле болгъанларын тапыталмайдыла, ол себебден быллай айтымлагъа белгисиз башчылы айтымла дейбиз.

Тёртюнчю къауумда уа, аллында экиси, затны кесин неда ишин айтхан болмаса, башха джукъну танытмайдыла; ючюнчю айтым эки баш членли айтымды: «чегет» — башчы, «сюеледи» — хапарчы.

Айтымланы тинтгенден сора, сохтала § 22 бла шагърей боладыла.

III. Джангы дерсни бегитир ючюн, сабийле бир баш членли айтымланы хар къауумуна экишер айтым къурайдыла (барысы 8 айтым).

Соруулагъа джууаб бердиле:

1. Бир баш членли айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

2. Быланы ненча къауумгъа юлешибиз? (Башчысы болмагъан; хапарчысы болмагъан.)

3. Бир баш членли айтымла ненча тюрлю боладыла? Ала къайсыладыла?

IV. Джууаблагъа багъа салуу.

V. Юйге: § 22. Класда башланган ишни аягъына джетдирирге. (8-шер айтым).

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Белгили башчылы айтым.

Дерсни мураты: Белгили башчылы айтымланы юсюнден толу хапар берюу (стилистикасын, синтаксис конструкциясын; сёлешнуде, джазмада хайырланыргъа юретню).

1. Юйге берилген ишни тинтиу (§ 22, къураб келтирген айтымланы окъутуу, тинтиу, соруулагъа джууаб этдириу).

Джууаб алыргъа соруула: 1. Бир баш членли айтымны 2 баш членли айтымдан неди башхалыгъы? 2. Бир баш члени болгъан айтымла ненча тюрлю боладыла? Къайсыладыла?

II. Джангы дерсни ангылатуу.

Джангы дерсни ангылатыр ючюн, устаз индукция джол бла барыргъа боллукъду, алай демеклик: китабны 23-чю параграфында, 49—50 бетледе берилген айтымланы джаздырыб, аланы баш членлерин табдырыб, къалай къуралгъанларын айыртыб, башчыны хапарчы кеси 12-чи бетде, бирлик эмда кёблукъ санда, 2-чи бетде эки санда да болгъанларын сабийле кеслери ангылатадыла. Бу ишни бардыргъандан сора, устаз аллай айтымлагъа белгили башчылы айтымла деб аталгъанын билдиреди.

III. Джангы дерсни бегитню, джууаблагъа багъа салуу.

1. Белгили башчылы айтым деб неге айтабыз?

2. Быллай айтымны хапарчысы къайсы бетде, къайсы санда тюбейди?

IV. Юйге: § 23. 83-чю иш. Къайгарыргъа: Этимни джегнлиуюу бла синонимлени.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Белгили башчылы айтым (аягъы).

Дерсни мураты: Сабийленн белгили башчылы айтымла къуаргъа, ала бла хайырланьыргъа юретну.

I. Энчи иш. Устаз окъуб, къангада да, тетрадада да джаздырады бёлек айтымны:

1. Мен сени юсюнгден джыр джырлайма.

2. Сен менден кёз алмай нек къараб тураса?

3. Билмей тургъанлай бир къычырыкъ бла ат аякъ тауушла эшитдим.

4. Сибирь рудниклени теренинде, ёхтем чыдамлылыкъны сакълагъыз! (А. С. Пушкинни чыгъармаларындан.)

Айтымланы баш членлерини тюблерин сызадыла, аланы тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын кёргюзтедиле. Артда аууздан аллында эки айтым — эки баш члени болгъан айтымла (хар бирини башчысы бла хапарчысы болгъанла), артда экиси уа белгили башчылы айтымла болгъанларын айтадыла, кеслерини да къуру хапарчылары болгъанларын ачыкълайдыла.

II. Юйге берилген ишни типтину (§ 23. 83-чю иш. Этими джегилинуу, синонимле).

1. 83-чю иште хапарчылары табдыруу, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айыртыу, къайсы бетде, санда болгъанларын ачыкълау.

2. Соруулагъа джууаб алыу:

а) Бир баш членли айтым деб неге айтабыз?

б) Белгили башчылы айтым деб а?

в) Быллай айтымланы хапарчылары къайсы бетде, къайсы санда тюбейдиле?

3. Заман къалса, бу тёбенниги текстни аууздан тинтерге боллукъду.

АДАМ ДЖАМАГЪАТДА

1. Сукъланма, къууан тенгинги джетишимине, алай а аны джетишимине къууана тургъанлай, озаргъа тырмаш аны. 2. Адамны джетишмеген затларыны юсюнден хахайлар ючюн уллу акъыл керек тюлдю. 3. Кёрюб болма джаншакълыкъны. Сагъыш эт, кюреш тюзлюк,

игиллик орналыр ючюн. Малкёзлюкден сакъ бол! Адам-гъа керти байлыкъ къуру рысхыда тюлдю, акъылдады, тюз иннетлиликдеди, фахмудады, билимдеди. 4. Адамланы арасында джашаб, насыблы болмакълыкъ — бу зат неден да алгъа кесинги борчунгу толтуруудады. (В. Сухомлинскийден).

III. Дерсни итогун чыгъарыу, джууаблагъа багъа салыу.

IV. Юйге иш: § 23. 6-шар белгили башчылы айтым къуаргъа.

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Белгисиз башчылы айтым.

Дерсни мураты: Белгисиз башчылы айтымладан толу хапар берну, аланы джюрютюлюулеринде энчи ышанлары бла шагърейлендириу.

1. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, бегитиу. (§ 23. Алтышар къуралгъан айтым.)

1. Бир баш членли айтым къаллай болады?

2. Белгили башчылы айтым деб неге айтабыз?

3. Бу къауум айтымда башчы болургъа нек керек тюлдю?

II. Джангы дерс: Белгисиз башчылы айтым.

1. Айтымланы тенгleshдириб тинтиу:

Алчы ишчиле саугъала бла белгилендиле.

Бизни школда спорт кружок къуралгъанды.

Тенглерим меннге бизни спортсменлени хорламларыны юсюнден айтырла.

Корреспондентле газетледе джаш тёлуюю юсюнден кёб джазадыла.

Алчы ишчилени саугъала бла белгиледиле.

Бизни школда спорт кружок къурагъандыла.

Меннге спортсменлерибизни хорламларыны юсюнден айтырла.

Газетледе джаш тёлуюю юсюнден кёб джазадыла.

Сабийле юлгюлени окъуйдула, айтымланы баш членлерин табадыла. Алай бла, сол джанындагъыла эки баш членли айтымла боладыла, онг джанындагъы-

ла уа — бир баш членлидиле, дейдиле. Бир баш членли айтымлада хапарчыла 3-чю бетни, кёблук санны, бусагъат эмда боллукъ заманны формаларында этимледен кьураладыла, неда 3-чю бетни формасында, кёблук санда озгъан замандагъы этимни кючю бла, дейдиле.

2. Устаз онг джанындагъы айтымланы белгисиз башчылы айтымла болгъанларын билдиреди (аланы хапарчылары ишни ким этгенин кесгин ачыкъламайдыла). Дагъыда бу кьауум айтымда не иш этилгени бек керекли болады, ишни этгенин кеспинден эсе, ол себебден башчыны магъанасы экинчи орундады.

3. Берилген юлгюлеге анализ этну:

а) Къаты шохлукъну балта бла кесалмазса.

б) Четте отун элтмейдиле. (Орус нарт сёзле.)

в) Кюлме джашха, келир башха.

г) Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол. (Къарачай нарт сёзле.)

Юлгюдеги хапарчыланы белгилеген этимле ишни хар кимге да бирча болгъанын танытадыла, тамамлагъан магъананы толтурадыла.

III. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салу. Берилген соруула бла белгисиз башчылы айтымла кьурату:

1. Къыбла джанындагъы районлада джазгъы урлукъ себиуню къачан башлайдыла?

2. Биченни уа къачан хазырайдыла?

3. Белгили механизаторлагъа кимлени санайдыла?

4. Орденле, медалла бла къаллай адамланы саугъалайдыла?

IV. Юйге: § 24. 84-чю иш. Нарт сёзлени не кёзюуде айтылгъанларын ангылатыргъа.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Белгисиз башчылы айтым (аягъы).

Дерсни мураты: Белгисиз башчылы айтымла кьураргъа юретну, ала бла байламлы тилде къалай хайырланыргъа боллугъун ангылату.

1. Юйге берилген ишни тинтну (§ 24. 84-чю иш).

а) Чынг алгъа соруулагъа джууаб алыу:

1. Белгисиз башчылы айтым деб къаллайгъа айтабыз?

2. Белгисиз башчылыны белгилли башчылы айтмдан башхалыгы неди?

3. Хар ким бирча тыйыншлы ишни танытхан айтымла къайсыладыла? Юлгю келтиригиз.

б) 84-чю ишни тинтиу.

II. Дерсни бегитну. Быллай ишледе эки баш члени болган айтымланы бир баш членли айтымлагъа айландыртыргъа боллукъду:

1. Выставкада совет художниклени эм иги суратлары тагъылыб эдиле. 2. Бусагъатда алимле Кюнню тинтиуню деменгили бардырадыла. 3. Клубда жангы суратлау фильм кёргюзтюдю. 4. Михаил Шолоховну талай чыгъармасы кёб тюрлю тилде басмалангандыла.

III. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салуу.

IV. Юйге: § 24. 88-чи иш. Хапарчыны къуралуун къайтарыгъа.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Башчысыз айтым.

Дерсни м-ураты: Башчысыз айтымдан толу хапар берну, сёлешну тилде аллай айтымла бла хайырланыргъа юретну.

1. Юй ишни тинтиу, соруу (§ 24. 88-чи иш. Хапарчыны къуралуу).

1. Белгисиз башчылы айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

2. Быллай айтымда къайсы баш членнге бериледи баш магъана?

3. Хапарчы деб неге айтабыз?

4. Къуралууларына кёре, хапарчыла къаллайла боладыла?

II. Жангы дерс: башчысыз айтым.

Устаз къангада да, тетрадада да айтыб джаздырады:

1. Сеннге ауур иште ишлерге боллукъ тюдю.

2. Маллагъа заманында къараргъа керекди. 3. Класда жарыккъды, джылыды. 4. Дерсге кечигирге джарамайды. 5. Ишсизликни, хаулеликни, уруну, гудуну юсюнден джыйылыуда кёб сёлешинди. 6. Иги джашар ючюн, иги урунургъа керекди.

Бу айтымлагъа синтаксис тинтиу бардырыб, бир

баш членли айтымла болгъанлары ачыкъланады. Къауумда да башчы болмагъанын, аны керек да болмагъанын айтады. Быллай айтымлагъа башчысыз айтымла дейдиле, деб ангылатады устаз. Хар джаздыргъан айтымыны хапарчысын табыб, аны тилни къайсы кесегинден болгъанын билдиреди (боллукъ тюлдю — этимсыфат бла болушлукъчу этимден, д. а. к. Хар айтымны хапарчысы айырылады).

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу.

1. 90, 91 ишлени толтуруу.

2. Соруулагъа джууаб этдириу:

а) Башчысыз айтым деб къаллайгъа айтабыз?

б) Белгисиз башчылы бла белгили башчылы айтымлада башхалыкъ неди?

в) Къуралыу джаны бла башхалыгъын а ким айтыр?

г) Къуралыууна кёре хапарчы ненча къауумгъа юлешинеди? Ала къайсыладыла?

Хар бирине юлгю келтиригиз.

IV. Юйге: § 25. 93-чю иш. Къайтарыргъа хапарчыны.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Аталгъан айтым.

Дерсни мураты: Аталгъан айтымланы магъаналары, аланы къуралыулары бла толу шагърейлендириу, сёзде бла джазмада хайырланыргъа юретиу.

1. Энци иш. Берилген сёзлеге синонимле табыб, аланы бир къаууму бла бир эмда эки баш членли айтым къуратуу: учсуз-къыйырсыз, джигит, эсли, хорларгъа, кечигирге, къоркъаргъа керекди.

II. Юй ишни тинтиу (§ 25. 93-чю иш, хапарчыны къуралыуу). 93-чю ишни окъуйдула, чынг алгъа белгили башчылы айтымланы, аланы ызындан белгисиз башчылыланы, андан сора башчысыз айтымланы.

III. Джангы дерс. Джангы дерсни ангылатырдан алгъа, устаз бу сорууланы берирге боллукъду:

1. Бир баш члени болгъан къаллай айтымланы билесиз?

2. Аланы хар бирини энчи шартлары недеди?

3. Башчы деб неге айтабыз?

4. Тилни къайсы кесеклеринден къуралыргъа боллукъду башчы?

Сора анализ этерге эртдеден къаагда джазылыб тургъан бу къауум айтымны теджерге боллукъду:

Украина. Гайсин шахар. Учсуз-къыйырсыз тюзле. Букъулагъан джолла. Кюн батаргъа джууукълашханды. Совет аскерчиле бир кесек тылпыу алыргъа тохтадыла.

* * *

Биринчи айтымны тинтген заманда, аны къуру бир сёзден къуралгъанын, ол да башчы болгъанын, кеси да баш болушда болгъанын, керти бусагъатда болуб тургъанын айтыргъа керекди. Экинчи, ючюнчю, тёртюнчю айтымланы тинтген заманда уа быланы биринчи айтым бла тенглешдиребиз, бир сёз бөлүб къалмай, талай сёзден къуралгъанларын ачыкълайбыз, кеслерини да хапарчылары болмагъанына айырыб эс бёлебиз. 5 бла 6 айтымланы тенглешдириб, тинтиб къарасакъ, была 2 баш членли айтымла болгъаны ачыкъланады.

Бу дерсни (теманы) ангылатыуда устазны баш ишлерини бири бу къауум айтымны энчи шартларын ангылатыуду:

а) хапарчыны джожлугъун;

б) интонация бла (тизген, санагъан халда) айтылыуларын;

в) кесгин, артыкъ кюч бла айтылгъанларын (кёлтирютючю айтымла болургъа боллукъларын);

г) Бу къауум айтымны кёбюсюне ары-берини суратлагъан заманда джюрютюлюулерин (табигъатны, пьесалада юйню ичин дегенча, д. а. к. затланы).

IV. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салыу, 96-чы ишни толтуруу (2 баш членли айтымланы аталгъан айтымлагъа буруу), соруулагъа джууаб салыу:

1. Бир баш членли айтымла деб къаллай айтымлагъа айтылады?

2. Ала ненча тюрлюдюле, къайсыладыла?

3. Аталгъан айтымланы аладан башхалыгъы неди?

4. Энчи шартлары, ышанлары уа?

V. Юйге: § 26. 95-чи иш. Къайтарыргъа: башчы, аны къуралыуу.

Отуз төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, аланы джазма тиллерин 2 неда 1 баш члени болгъан айтымла бла къалай хайырлана билликлерин тинтиу.

1. Юйге берилген дерсни соруу, аны бегитиу (§ 26. 95-чи иш.) 95-чи иште айтымланы бир баш членли айтымлагъа буруб, джазгъанларын окъуйдула, соруулагъа джууаб эгедиле:

1. Аталгъан айтым деб къаллайгъа айтабыз?

2. Аллында окъулгъан айтымладап башхалыгъын танытхан эм баш шарты неди?

3. Дагъыда къаллай энчи ышанлары барды?

II. Аллы башланган хапарны джазаргъа хазырлау.

(Хубийланы О. «Абдулла» деген хапары, «Аманат» романдан.)

Къарачай тил бла литератураны кабинетинден 6 кл. литературасындан хар партагъа бирер джетерча алыб, неда (кабинет джокъ эсе анга кёре) сабийлени кеслерине келтиртиб, ишни алай башларгъа керекди.

Хапарны аллындан юлгю келтирейик, къалай этил-лигин анылайыкъ. Сёз ючюн, хапар былай башланады:

Джайны исси кюнлеринде Белоруссияны чегет джолларына тынчыкъ джокъду. Могилев шахардан 60—70 километрде, Друть сууну энишге барыб, джагъасында, мырдылы чегетлени дуншурларында, партизан отряд кесин бегитгенди. Азрет бла Нина былайгъа келиб тюшгенли иги кесек болады.

* * *

Сохтала, эталгъанларыча, бир баш члени болгъан, аталгъан айтымла бла хайырланадыла, устаз кёргюзтген джерге дери, соруулагъа къысха халда юйде джууаб джазыб, хапарны аягъына джетдиредиле. Хапарны былай джазыб тебрерге боллукъдула:

Джай. Мардасыз исси кюнле. Белоруссияны тынгысыз чегет джоллары. Могилев шахардан узакъ болмай, Друть сууну джагъасында, партизан отряд орналыбды...

Аллы бу халда этгенден сора, устазны сорууларына кёре, изложениени аягъына дери джазадыла.

1. Партизан отрядны командири кимди, ол къалай буйрукъ береди?

2. Буйрукъну толтурургъа кимле барадыла?

3. Абдулла джолда не хапар айтады нёгерлерине?

4. Абдулла кимдеи хапар биледи?

5. Балашов бла Мишиннге не дейди?

6. Немец офицерни къалай тутуб келеди?

7. Абдулла дагъыда ызына нек къайтады?

8. Тенглерни не дейдиле?

9. Абдулла алагъа къаллай джууаб береди?

10. Абдулла къалай тутулады?

11. Ол кесин сорууда къалай тутады?

12. Къалай ёледи?

13. Ёлмей къалыргъа боллукъму эди?

14. Кёлююзге къалай келеди: ызына къайтханын тюзюмю этген эди огъесе, терсми? Джууаб этер ючюн, кесигизни Абдулланы орнуна салыгъыз.

III. Юйге: башланган хапарны аягъына дери джазыб келирге.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Толмагъан айтым.

Дерсни мураты: Толмагъан айтымланы ангылатыу, ала бла диалоглада, кёш айтымлада тюз хайырланыргъа юретну.

I. Юйге берилген ишни тинтиу (тетрадланы джыйыу).

II. Сохталаны джангы дерсге хазырлау, дерсни муратын ангылатыу.

III. Джангы дерс. Устаз бусагъатха дери окъулгъан темаланы юсюнден, 2 баш членли болсун, 1 баш членли болсун, аланы толу айтымла болгъанларын ачыкълайды. Алай а сёлешген, джазгъан кёзюуде айтымны бир къауум членлерин кёюб олтурабыз. Алай айтымлагъа толмагъан айтымла дейбиз.

Тенгleshдириб къарайыкъ

Эки баш членли айтымла

Толгъан	Толмагъан
1	2
— Хусей келген эди.	— Келген эди.
— Нек келген эди Хусей?	— Нек?
→ Хусей китабны келтирген эди.	— Китабны келтирген эди.

1	2
— Къайсы китабы келтирген эди Хусей?	— Къайсыны?
— Хусей джангы китабы келтирген эди.	— Джангыны.

Бир баш члени болгъан айтымла

Толгъан	Толмагъан
1) — Азрет, бизни бла стадионнга барамыса?	— Барамыса стадионнга.
— Барамыса стадионнга?	— Барама.
2) — Аття, редакцияда сени излеген эдиле.	— Аття, сени излеген эдиле.
— Къачан излеген эдиле мени?	— Къачан?
3) — Сени эртденбла излеген эдиле.	— Эртденбла.
4) — Юйде не ийис барды?	— Дарман ийис.

Анализни былай бардырыгъа боллукъду: чынг алгъа хар группада толгъан, андан сора толмагъан айтымланы окъуйдула; баш членлерине кёре, къайсы тюрлюсюнден болгъаны ачыкъланады, айтымны къайсы членлери ычхынганлары табылады, стилистика джаны бла диалогда толмагъан айтымланы кесгинликлери чертледиле.

Анализни аягъына сохтала кеслери быллай оюмгъа келедиле: 1) 2 баш членли, 1 баш членли айтымла да толмагъанла болургъа боладыла; 2) толмагъан айтымланы тилде джюрюгенлерини магъанасы айтымны бир къауум членин къайтарыб турмаз ючюн, къуру баш магъананы тутхан сёзлени къояр ючюн, нек десенг, кёбюсюне ол сёзледеди логика басым; 3) толмагъан айтымла диалоглада, сёлешинуде тубейдиле; 4) толмагъан айтымла бла хайырланыу тилни къысха, джити этеди, алай болмай тилде къуру толгъан айтымла бла хайырлансакъ, тил керексиз кёб сёзлю, кесгинсиз болады.

IV. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салыу. Юренирге деб, 98, 99 ишлени толтуруу, соруулагъа джууаб этну:

1. Толмагъан айтым деб къаллайгъа айтабыз?

2. Аны бусагъатха дери окъулгъан айтымладан не башхалыгъы барды?

3. Толмагъан айтымла неде тюбейдиле, къалай джюрютюледиле?

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъулгъан темаладан орфография бла пунктуациядан сабийлени билимлерин тишну.

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын аныгълатыу.

II. Сохталаны диктантны тексти бла шагърейлендирирден алгъын, сёзле бла ишлеу: тамбла, эртденнгиде, аууз, биреулен.

III. Диктантны тексти бла шагърейлендириу: (текст китабны «Сёзлеу» деген темасында, 95—96 бетледе.). Диктантны бардырыу джорукъ алгъаракъда берилгени себебли, былайда джукъ айтыммайды аны юсюнден.

Айтымны биртукъум членлери (8+2 сагъат)

	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билирге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёсдюрюю ишле
	1	2	3	4
37	Биртукъум членледен хапар берну.	Атланы болушлада джалгъаныулары.	Стенд, экспонат, мемориал.	Творчество диктант (биртукъум членле къурауа).
38	Биртукъум болгъан эмда биртукъум болмагъан ачыкълаучула.	Сыфат, къуралуу.	Джурт, стауат, стеме.	Берилген темагъа аууздан хапар айтыу.
39	Биртукъум членлени байламлары, алада тыйгъыч белгиле.	Байламла, аланы тюзджазылыулары.	Трасса, кристалл, къошха салмаз.	Соруулагъа джууаб джазыу.

№№	1	2	3	4
40	Джалгъаучу байламла биртукъум членледе.	Алмаш, къауумлары.	Эшелон, курьер, ышангылы.	
41	Айырыучу байламла биртукъум членледе.	Алмашланы тюз джазылыулары.	Бегитиу, тылмач, ёкюл.	Соруулагъа джууаб берю.
42	Биртукъум членледе къаршчы байламла.	Алмашланы тюз джазылыулары.	Тамчы, тангны, унгу.	Творчество диктант— грамматика иши бла.
43	Джыйышдырыучу сёзле.	Сёзлеу, къауумлары.	Багуш, мешхут, мижеге, къыжгъыл.	Биртукъум членли айтымлагъа буруу (хапарда берилген айтымланы).
44	Биртукъум членледе джыйышдырыучу сёзле, (аягъы).	Сёзлеуню тюз джазылыуу	Рекорд, селекционер, къырыкъ, къакъгъыч, гюрбе.	
45	Хапарчыны биртукъум членле бла келишнюу.	Этимни джегилююу	Чемер къоллу, джумушакъ сёзлю, къатылыу.	Соруулагъа джууаб этиу.
46	Сынау диктант.			

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Биртукъум членледен хапар берю.

Дерсни мураты: Сохталаны биртукъум членледен билимлерни терең этерге, тилде биртукъум членле бла тюз хайырланьргъа юретю.

I. Теманы юсюнден иш бардырыу.

Текстни окъуу, анализ этиу. Чынг алгъа устаз, андан сора сабийле кесгин, интонация салыб окъуйдула

Ленин эди ишни кьургъан,
Залимлике ёртен салгъан,
Эскиликни отха атхан,
Джангылыкъны чархын бургъан.

(М. К.)

Джашай эдик элледе,
Мюрзеу битмез джерледе,
Ташлы, агъачлы ёзенде,
Башы ачыкъ гёзенде.

(Е. А.)

Къарачай, малкъар, къабарты, ногъай
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тилде хариф кёрмей къараб.

(Къ. И.)

Берилген текстде айтымланы къайсылары биртукъум членледиле? Биринчи куплетде биртукъум башчыладыла; этимсыфатдан къуралгъандыла: кьургъан, салгъан, атхан, бургъан. Экинчи куплетде уа — болумла: элледе, джерледе, ёзенде, гёзенде; атладан къуралгъандыла.

Ючюнчю куплетде эки къауум биртукъум членле бардыла: биртукъум башчыла, биртукъум болумла. Башчыла атладан къуралгъандыла, болумла — этимсёзлеуден. (Башчыла: къарачай, малкъар, къабарты, ногъай; болумла: санаб, кёрмейин къараб.)

Сохталаны эслери биртукъум членлени бир-бирине къалай байланганларына бурулады. Соруу салынады: къаллай джорукъ бла байланыбдыла биртукъум членле?

Биринден бирине соруу салыргъа, неда бирине айырылыб артыкъ магъана берирге болмагъаны себебли, тенг джарашыб байланадыла, сёзтутушладача бир-бирине бойсунмайдыла деген оюмгъа келирге керекди. Къаллай интонация бла окъуладыла биртукъум членле? (Тизген, санагъан интонация бла.) Джазмада биртукъум членле бир-биринден къалай айырыладыла?

Джангы дерсни ангылагъанлары бла, эртдеден билгенлерин да эсге тюшюре, биртукъум членле бир соруугъа джууаб бередила, бир сёзню ачыкълайдыла, анга бойсунадыла деген оюмгъа келедиле сохтала;

тизилиб, саналыб айтылган интонация бла окъулады дейдиле, джазмада байламсыз келселе, бир-биринден запятой бла айырыладыла, дейдиле. Джалгъаучу байламладан бири (эмда, дагъыда, да дегенча) болса, ол чынг артда биртукъум членни аллында келиб, тизгинни тауусулгъанын билдирсе, алайда запятой салынмайды артындагъы биртукъум членни аллына.

II. Джангы дерсни бегитну эмда тамамлау.

1. Айтымны биртукъум членлери деб неге айтабыз?

2. Айтымны къайсы членлери биртукъум членле болургъа боладыла?

3. Биртукъум членле бир-бири бла къалай байланадыла? Қъалай окъуладыла?

4. Джазмада уа ала бир-биринден къалай айырыладыла?

5. Биртукъум членледе талай тизгин болургъа уа боламыды? (Юлгю: Азрет бла Салих, Мудалиф бла Хасан бирге олтурадыла.)

III. Джууаблагъа багъа салуу.

IV. Юйге: § 28, 29. 6-шар биртукъум членлери болган айтым къуаргъа.

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Биртукъум болган эмда болмаган ачыкълаучула.

Дерсни мураты: Сохталагъа биртукъум болган эмда болмаган ачыкълаучуладан толу хапар берну, ала бла селешну тилде хайырланургъа юретну.

1. Юйге берилген дерсни соруу, тинтиу (§§ 28, 29 къуралган айтымлары).

1. Биртукъум членле деб неге айтабыз?

2. Айтымны къайсы членлеринден болургъа болукъдула биртукъумла?

3. Биртукъум членле ненча тизгинли болургъа боладыла?

4. Биртукъум членлени арасында запятой къачан салынады?

Айтымланы къураганларына бла соруулагъа джууаб бергенлерине кере сабийлени джууабларына багъа салуу.

Дерсде кѐб сохтагъа багъа салыр ючюн, аланы бир

къауумуна карточкала бла сорургъа да боллукъду. Карточкаланы быллай вариантлары бла: 1) Айтымлада биртукъум членлени табыгъыз, аланы тыйгъыч белгилерин салыгъыз; тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын кѳргюзюгюз, къаллай грамматика формада болгъанларын айтыгъыз. 2) Карточкада берилген биртукъум членлери болгъан айтымланы тюрлендирирге: бир тизгинли биртукъум членлени 2 тизгинли этерге, не 2 тизгинлилени 1 тизгинли этерге. 3) 3-чю вариантны къайтарыуну юсюнден этерге боллукъду: берилген сыфатланы тюз эмда къуралгъан сыфатлагъа юлешиб джазыгъыз, аууздан тенглешдириу дараджалагъа салыб айтыгъыз: къызыл, сары, уллу, гитче, алаша, мийик, ауур, исси, чомарт, джараусуз, огъурлу, къышхы, къачхы, басымлы, эртденги.

II. Джангы дерс. Биртукъум болгъан эмда болмагъан ачыкълаучула.

Устаз айтыб джаздырады: 1. Уллу чубар гурт тауукъну чириген гаккыларыны ачы ийиси Айшатны кѳлюн бумгъады. 2. Қолхозла бла совхозла джазгъы сабан ишлеге техниканы эртдеден огъуна хазырлайдыла. 3. Зулкъарнай уллу кирза чурукъланы къара джюп чындайланы тышындан эски, джылтыргъан чулгъауланы чырмаб кийди. 4. Люаза, джангы пионер гаястугун да тагъыб, отрядны аллында сюелди. 5. Қъабугъу къобхан гитче къайын терекге Хасанны джюреги ауруду. 6. Абдулну къолан къайыр ити бар эди. (А. Толстой). 7. Қъачхы сууукъ джел хар кимни джаякъ тюклерин ёрге тургъузгъанды (Х. О.)

Джазыб бошагъандан сора, сабийлеге быллай ишле этдирирге керекди: 1. Айтымлада ачыкълаучуланы табыу, аланы тыйыншлы сызла бла тюблерин сыздырыу, соруула салыу, д. а. к. 2. Хар айтымда ала (ачыкълаучула) затланы къаллай ышанларын танытханларын айырыу, анга кѳре къаллай ачыкълаучула болгъанларын айырыу. 3. Айтымланы бирем-бирем тинтиу.

Биринчи айтымда «уллу», «чубар» деген сѳзле «гурт тауукъ» деген сѳзтутушдан къуралгъан башчыны ачыкълайдыла, алай а «уллу» деген сѳз ѳлчесин кѳргюзтеди, «чубар» а — тюрсюнюн, ол себебден былагъа биртукъум болмагъан ачыкълаучула дейбиз. «Чириген», «ачы» деген сѳзле да ачыкълаучула болсала да, аланы хар бири кесича башха сѳзлени

ачыкылайды, ол себебден аланы юсюнден сёз кысхадды. Экинчи айтымда «джазгы», «сабан» деген сёзле биртуккым болмагъан ачыкылаучуладыла. Кеслерини да къралыу джорукълары башхадды. Ючюнчю айтымда уа аллында ачыкылаучула («уллу», «кирза») биртуккым болмагъанладыла, артындагыла уа — биртуккым ачыкылаучуладыла («эски», «чириген» деген сёзле). Бу халда устаз сабийле бла бирге аягына деритинтеди. Алай а чыртада бир затны эсден кетермезге керекди: ачыкылаучуланы биртуккым болуулары авторну ишетине, муратына кёре болургъа болады, аны кьаллай интонация бла айтханына кёре, кьайсы сёзге логика басым тюшгенине кёре.

III. Джангы дерсни бегитиу, багъа салыу.

1. Ачыкылаучула ненча тюрлюдюле? Кьайсыладыла ала?

2. Биртуккым болмагъан ачыкылаучуланы башхалыкълары неди?

3. Ачыкылаучула нени таптыргъа боладыла? (Затланы тюрсюнлерин, ышапларын, халларын, ёлчелерин, эичи халилерин, д. а. к.)

IV. Юйге: § 30. 114-чю иш. Кьайтарыргъа § 35, 5—6 кл.

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Биртуккым членлени байламлары, алада тыйгыч белгиле.

Дерсни мураты: Биртуккым членледе джюрютюлген байламланы магъаналарын, аланы кьауумларын аныкылатуу, ала бла тюз хайырланыргъа юретну.

1. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу (§ 30 114-чю иш.) Кьайтарыргъа тюз эмда къралгъан сыфатланы 35-чи параграфда (5—6 кл. китабында).

Бир кьауумула юй ишлени окьутуб, соруулагъа джууаб алыу, бир кьауумун карточкала бла ишлетну. Карточкалада быллай ишле берирге боллукьду: берилген ачыкылаучула бла ала ачыкылагъан сёзлени 2 кьауумгъа юлеше, тыйгыч белгилени, запятойланы сала джазыгъыз: кьызыл сары гокка хансла; узун бойлу къара шинли джаш; чириген чынар дюккюч; арну чууакъ кёк; эски агъач юй; мор чындай кёлек; тынгысыз джылауукъ сабий; кьачхы сууукъ джел, д. а. к.

Ю л г ю:

Биртукъум болгъан
ачыкълаучула

Биртукъум болмагъан
ачыкълаучула

Къызыл, сары гокка хансла.
Узун бойлу, къара шинли джаш.
Ариу, чууакъ кёк.
Тынгысыз, джылауукъ сабий.

Чириген чынар дюккюч.
Эски агъач юй.
Мор чындай кёлек.
Къачхы сууукъ джел.

Карточкаланы санын, алада этиллик ишни магъанасын, уллулугъун, гитчелигин устаз кеси ушатханча этерге керекди.

Отуз тогъузунчу дерсни аягъы

(Экинчи сагъаты)

Дерсни темасы: Биртукъум членледе байламла, алада тыйгъыч белгиле.

Бу тема 7 классда да окъулгъаны себебли, дерсни ангылатыуну соруула бла башларгъа боллукъду:

1. Байлам деб неге айтабыз?

2. Байламла бютеу да ненча къауумгъа юлешиндиле? Ала къайсыладыла? (Байламла 2 къауумгъа юлешиндиле: бойсундуруучула бла тенг джарашдырыучулагъа.)

3. Тенг джарашдырыучу байламла не кёзюуде джюрютюледиле? Кеслери да ненча къауумгъа юлешиндиле? Ала къайсыладыла? (Джалгъаучу, айырыучу, къаршчы.)

4. Джалгъаучу байламла къайсыладыла?

5. Айырыучула уа? Къаршчыла уа?

Бу соруулагъа толу, кесгин джууаб алгъандан сора, устаз айтыб, бир бёлек айтымны джаздырады, анализ этдиреди, тыйгъыч белгилени нек салынганларын ачыкълайды сохтала бла бирге: 1. Лиза бла Зухра халлери ариу сабийледиле. 2. Талай ёмюрню узатгына суу бла джел, сууукъ бла исси Урал тауланы алаша этгендиле. 3. Борис келди да маллагъа къарады. 4. Азрет суу да келтирди, отун да джарды, арбазны да сибирди. 5. Биз школда окъуу-биллим алабыз эмда иги халиге юренебиз. 6. Науар элде не кёрюнмейди, не кишини андан хапары джокъду. 7. Алий келген

эди, дагыда ызына кьайтды ансы. Бу дерседе кзуру джалгъаучу байламланы юсюнден толу ишлерге керекди.

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу. (Башындагы сорууланы кьайтарыу.)

IV. Юйге: §§ 32, 33. 116-чы иш. Кьайтарыгъа байламланы.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Джалгъаучу байламла (бир-биртукъум членледе).

Дерсни мураты: Ал дерседе алгъан билимлерин деменгили этиу, джалгъаучу байламла бла тюз хайырланыргъа юретиу.

1. Юйге берилген дерсни соруу, тинтиу, багъа салыу.

1. 116-чы ишни тинтиу, запятойланы нек салыннганларын айырыу.

2. Биртукъум членледе байламланы джюрютюлюлерин, алада тыйгъыч белгилени салынууларын соруу (байламланы кеслерин тизиб айтыу, къауумлагъа юлешиб айтыу, магъана джаны бла башхалыкъларын айырыу).

3. Джашау, къонакъ, чоюн, къуяды деген сёзлеге фонетика айырыу бардырыу; къурамлы, соялды, байланган, сейирлик деген сёзлени къурамларына кёре айырыу.

II. Окъула тургъан теманы (джалгъаучу байламланы) юсю бла иш бардырыу.

1. Джалгъаучу байламла кзуру бир кере келиб, кеслери да 2 биртукъум членни байлаб келселе, запятой салынмайды: Таулан бла Ибрахим Къандаурну къошунда джалчылыкъ эте эдиле. (А. Х.) Кюн бла айны джарыкълыкълары бирча болмагъаны кимге да ачыкъды. Унух келди да олтурду. 2. Алай болмай, бла, да, эмда, дагыда кьайтарылыб келселе, неда биртукъум членлени негерлерин бир-бирине байлаб келселе, запятойла салынадыла: Лиза бла Джаухарат классны сибире, Роза бла Байдымат терезелени сюрте турадыла. Таулан да, Ибрахим да, Хамит да къойланы кюте, тау джайлыкъллагъа чыкъдыла (А. Х.) Джерде уа меннге эмда алааматды, эмда джылыды, эмда мылыды (М. Г.) 3. Не (неда) деген джалгъаучу

байламла болуб келселе, ала кзуру огбайлаучу айтымлада тубейдиле; биртуккум членлени бошалганларын танытыр ючюн, эм артда келген «не» байламны орнуна «неда» байлам келирге ёчдю: Темурканы аягына джылан урганы себебли, ол не олтуруб, не туруб болмады неда джатыб чыдайтмады (А. Х.). Ол, аны бла не сёлеширге уялыб, не эрниниб, неда тартыныб кюймаган эди (С. А.)

III. Дерсни калай ангылаганларын джангыдан тинтиу, бегитиу, энгда талай джууабха багъа салыу.

116-чы ишни толтуртуу. (Айтымланы джаздырыу, керекли джеринде занятойланы салдырыу, аланы нек салынырга керек болганларын айыртыу, биртуккум членлени каллайла болганларын айыртыу.)

Соруулагъа джууаб алыу:

1. Байламла каллайла боладыла? (Тенг джарашдырыучула бла бойсундуруучула.)

2. Аланы бир-биринден не банихалыклары барды?

3. Тенг джарашдырыучула каллайлагъа юлешиндиле? (Джалгъаучу, айырыучу, кяршчы.)

4. Джалгъаучу байламланы джюрютюлюулери калайды? (Айтымда бир неда талай биртуккум членни бир-бирине, неда негер-негер этиб, байлаб келирге боладыла.)

5. Джалгъаучу байламланы бир-бирине ушашлыклары неведи? (Магъана джюрютюулериндеди.)

IV. Юйге иш: § 33. 118-чи иш. Къайтарырга алмашны кзауумларын.

Кзыркз биринчи дерс

Дерсни темасы: Биртуккум членледе айырычу байламла.

Дерсни мураты: Биртуккум членледе джюрютюлген айырычу байламладан сохталагъа толу халпар берну, ала бла тюз хайырлапырга юретну.

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, бегитиу. (§ 33. 118-чи иш. Алмашланы кзауумларын кайтарыу.)

118-чи ишни тинтиу (берилген айтымладан бир-бирине кюшуб, биртуккум членли айтымланы калай кзураганлары, вапайтойланы калай салганларын айырыу), соруулагъа джууаб алыу:

1. Джалгъаучу байламла кайсыладыла?

2. Аланы айтымда күүлүкъларын айтыгъыз. (Бир-тукъум членлени неда айтымланы бир-бирине байлайдыла; ол затха шагъатлыкъ этген юй ишди.)

3. Джалгъаучу байламлары болгъан биртукъум членледе къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? Не кёзюуде?

II. Жангы дерс. Айырыучу байламла биртукъум членледе. Дерсени ангълатыучу устаз тенгештирну, аллында окъулгъан материал бла байламлы халда бардырса, сабийлеге ангъларгъа да, кесине да алай тынчды.

Джалгъаучу байламлары болгъан айтымла	Айырыучу байламлары болгъан айтымла
<ol style="list-style-type: none"> 1. Марням чоюндан джёрмеле да, сохтала да чыгъарды эмда къонакъланы ашаргъа олтуртду. 2. Мурат кесгин, магъаналы сёлеше биледи эмда кеснин терси билими бла хар кимни сейирсиндиреди. 3. Ауругъан сабий не джатыб, не туруб тынгы табмай эди. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Не сен келирсе бизге, неда мен барырма сизге. 2. Мени аманатымы не Зубарджатха, не Марджанига, неда аналарына айтырса. 3. Зурьят бир ышара, бир кюле, бир джырлай айланган адамды. 4. Сохтала совхозгъа керти болушлукъ не джыз, неда къачда этедиле.

Устаз, заманына кёре, айтымланы санын кёб, аз этерге да боллукъду, алай болса да эки къауум тенг джарашдырыучу байламланы (джалгъаучу бла айырыучуланы) бир-биринден кесгин айыра билнудеди магъана, иш, нек десенг, «не», «неда» деген байламла эки къауумунда да джюрютюледиле.

Алай а «не», «эмда», «неда» деген байламланы айырмакълыкъ алай къыйын тюлдю: биринчиси, «не», «неда» огъайлаучу айтымлада келселе, джалгъаучула боладыла, кеслери да кёбюсюне биртукъум членлени хар бири бла келирге ёчдюле, орусча айтсакъ да, огъайлагъан этедиле (отрицание). Экинчиси, «не», «неда» деген байламла айыргъан магъанада келселе (орусча — «или» деген магъананы тутадыла), ишши да айырыб бир адам этерге керек болады: «Не мен барырма

сизге, не сен келirse бизге». Джумушха не Зухраны, не Далхатны, не да Халиматны джибер».

III. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салу.

1. Джалгъаучу байламла къайсыладыла?

2. Айырычула уа?

3. Эки къауумунда да къайсы байламла джюрюрге боладыла (не, не да).

4. Къайсы къауумундан болгъанларын къалай бирге боллукъду?

IV. Юйге: § 34. 120-чы иш. Алмашны къауумларын къайтарыгъа.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Биртукъум членледе къаршчы байламла.

Дерсни мураты: Биртукъум членледе джюрютюлген къаршчы байламладан толу хапар берну, ала бла тюз хайырланыргъа юретну.

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны бегитну. (§ 34. 120-чы иш. Къайтарыгъа алмашланы къауумларын.)

1. Джалгъаучу байламла деб къайсылагъа айтабыз?

2. Ала къалай джюрютюледиле? (Бир не да талай кере къайтарылыб тюберге боладыла.)

3. Джалгъаучу байламлары болгъан биртукъум членледе запятой къалай салынады?

4. Алмаш деб неге айтабыз?

5. Аны ненча къаууму барды, ала къайсыладыла?

6. Бетлеучю алмашла къайсыладыла?

7. Кёргюзтюучюле уа?

II. Джангы дерс: биртукъум членледе къаршчы байламла.

Устаз эртдеден къангада джазыб тургъан айтымланы окъуб, сабийлеге джаздырады:

1. Къанаматны тенглери Темуркъалагъа джыйылдыла, алай а аланы Къанамат къалайда болгъанындан тюз хапарлары джокъду. 2. Асийни хотасы жангыды, Зубайданыккы уа бир кесек эскирекди, алай болса да кирсизди. 3. Эртденли кёк басыныбды, амма джауалмайды. 4. Туристле бек эртде туруб тебреген эдиле, алай болгъаны ючюу, ол кюн тауну тешешне

чыгъалмадыла. 5. Хамит келди, Тохтар а алкъын къайтмагъанды.

Айтымланы тинтиб, алада биртукъум членлени табыу, биртукъум членледе байламланы табыу, запятойну къалай салыннганына эс бѐлюу (къайсы байламланы аллында, къайсыланы къалайда джюрютюлгенлери), къаршчы байламланы бирчалыкъларын айырыу, аууздан башында айтымлада орунларын ауушдуруб айтыу, аны ючюн магъана тюрленмей къалгъанын чертну, къаршчы байламланы джюрютюлюу джорукъларын ачыкълау (ала къуру биртукъум членлени байлаб келмей, бош айтымланы бир-бирине байлаб келгенлерин да ачыкълау).

III. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салыу:

1. Карточкала бла ишлетну (биртукъум членлени тубюн сызыгъыз, керекли джерге запятойла салыгъыз, байламланы къайсы къауумундан болгъанларын айырыгъыз, д. а. к.).

2. Соруулагъа джууаб алыу:

а) Тенг джарашдыручу байламла ненча тюрлю боладыла, ала къайсыладыла? (Джалгъаучу, айырыучу, къаршчы.)

б) Юч къауумуну да бирчалыкълары (ушашлыкълары) недеди? (Была барысы бир-бирине бойсунмагъан сѐзлени неда айтымланы бир-бирине байлаб, аланы тенг магъанада джюрютюлгенлерин кѐргюзедиле.)

в) Бир-биринден башхалыкълары уа недеди? (Хар бирини кеснин энчи ышаны, магъана танытханы башха болады; сѐз ючюн, къаршчыла бир-бирине къаршчы магъаналы сѐзлени байлайдыла, айырыучу уа ишни айырыб ким болса да биреулен этеригин билдиреди, д. а. к.).

IV. Юйге: § 35. 122-чи иш. Алмашланы тюз джазылыуларын къайтарыгъа.

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Джыйышдыручу сѐзле.

Дерсни мураты: «Джыйышдыручу сѐзле» дегенни магъанасы бла, алада джюрютюлген тыйгъыч белгиле бла толугъа шагърей этну (орус тил бла тенгледириб кѐрюре), тюз хайырлана билдирге юретну.

1. Джангы дерсин ангылатуу.

1. Берилген айтымланы тиитиб, «джыйышдырыучу сөзлө» дегенин магыанасын ачыкылау.

а) Адамны хар неси да алапат болургъа керекди: бети да, кийими да, джюреги да, акылы да, сагышы да. (А. Чехов).

б) Кенг тюзлени, терен ёзенлени, кылын четлени, ёмюрлюк бузланы, таза сууланы — быланы барысын кёрюрге боллукъду бизни крайда.

в) Совхозну малы — кыюу, тууары, джылкысы — кышкы межамлагъа джарашыбды.

Айтымла джазылыб туругъа керекдиле кыангада, неда техника мадарланы кыюу бла джазыула кыангада кёрюзтюлюшоб туругъа керекдиле (проекциясы берилиб).

Биринчи айтым окъулады. Сабийле биртукъум членлени табдыла, быллай соруулагъа джууаб бердиле: Айтымда бютеу биртукъум сөзлени магыаналарын, орунларын кыайсы сөзлө тутадыла? (Хар неси да.)

Алай бла, бу сөзлөге джыйышдырыучу сөзлө дейбиз.

— Джыйышдырыучу сөзлө бу айтымны кыайсы членни боладыла?

— Биртукъум членле уа айтымны кыайсы члендиле? (Ала да джыйышдырыу сөзлө бла бирге бирча соруугъа джууаб бергенлери себебли, биртукъум членле да башчыладыла.)

— Экинчи айтымда джыйышдырыучу сөзлени табыгъыз. Айтымны кыайсы члендиле? (Толтуруучудула. Ол себебден, биртукъум членле да толтуруучуладыла.)

— Ючюнчю айтымда джыйышдырыучу сөзлени табыгъыз. «Малы» джыйышдырыучу сөздю, башчыды, ол себебден, биртукъум членле да башчыладыла.)

— Ючюнчю айтымны аллында 2 айтымдан башхалыгъы неди? (Джыйышдырыучу сөздөн сора келген биртукъум членле бла айтым бошалмайды.)

— Биртукъум членлеге кёре, джыйышдырыучу сөзлө биринчи айтымны кыалайындадыла? (Биртукъум членлени алларындадыла.)

— Экинчи айтымда уа? (Экинчи айтымда уа биртукъум членледен сорада келдиле.)

— Кыалай тыйгыч белгиле салыныбдыла? (Эки точка бла тире.)

— Ючюнчю айтымда уа къалайды? (Айтым биртукъум членле бла тауусулмай, башха членле бла тауусулады, биртукъум членледен сора тире (—) салынады.)

2. Китабда берилген теорияны окъуу (§36), соруулагъа джууаб берю:

а) Джангы не зат билдигиз 36-чы параграфдан?

б) Джыйышдырыучу сёзле биртукъум членлени аллында келселе, къаллай тыйгъыч белги салынады?

в) Биртукъум членледен сора келселе уа?

г) Айтымда биртукъум членледен сора башха сёзле келиб тауусулса уа?

II. Джангы дерсни бегитю, джууаблагъа багъа салыу.

1. 124-чю ишни толтуртуу. (Бу ишни толтургъандан сора, сабийлени билимлери бир кесек кенгереди: джыйышдырыучу сёзле тилни тюрю-тюрю кесеклеринден кюралыбдыла).

2. Хазыр таблица бла, неда устаз кеси хазырлагъан таблица бла ишлеу. Алада айтымла юч тюрю конструкцияда болургъа керекдиле.

3. Джууаблагъа багъа салыу.

III. Юйге: § 36. 125-чи иш. Сёзлеуню къауумларын къайтарыгъа.

Къыркъ тёртючю дерс

Дерсни темасы: Биртукъум членли айтымлада джыйышдырыучу сёзле (теманы аягъы).

Дерсни мураты: Биртукъум членледе джыйышдырыучу сёзлени тыйгъыч белгилеринден билимни деменгъли этю, суратлау литературада, илму ишледе хайырлана билирге юретиу.

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу.

1. Соруулагъа джууаб алыу:

а) Магъана джаны бла джыйышдырыучу сёзле бла биртукъум членлени аралары къалайды? (Джыйышдырыучу сёзлени магъаналары биртукъум членлеге бирча тиеди, биртукъум членле уа хар бири кесича кесгин магъана тутуб келеди.)

б) Джыйышдырыучу сёзле айтымда къайсы членле болургъа боладыла? (Биртукъум членле къайсыла бола эселе, аллайла боладыла.)

в) Биртукъум членлеге кёре джыйышдырыучу сёзле айтымны къалайында туберге боладыла?

г) Джыйышдырыучу сёзлери болгъан айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле джюрютюледиле?

2. 125-чи ишни аууздан тинтиу.

3. Орфография джанындан сёзле бла ишлеу. Джазаргъа сёзле: чыртда, бир кесек, онгдан, онгнга, тегерекде, бютеу, жангыдан; орфограммаларын ангылатыу (бир къаууму бла джыйышдырыучу сёзле этиб, айтымла къуратыргъа боллукъду).

II. Дерсде окъула тургъан теманы юсю бла андан ары иш бардыруу.

1. Сабийлени китабны 65-чи бетинде берилген «Биртукъум членлери болгъан айтымланы тинтиуню юлгюсю» деген материал бла шагърейлендириу.

2. Графикалыкъ диктант. Устаз айтымланы окъуйду, сабийле аланы схемаларын саладыла, керекли джерге тыйгъыч белги сала, тетрадлагъа джазадыла. Ишни бютеу класс бирден бардырады (къангада да, тетрадлада да).

АДАМНЫ КЪОЛЛАРЫ

Къатында олтуруб тургъан столунг, классны ичинде партала, терезеле, кириб тургъан юйюнг, юсюнде, аягъында кийимлеринг, китабла, кюн сайын ашагъан хантынг — дуняда болгъан зат барысы адамны къолу бла ишленген затладыла, адамны къолундан чыкыгъан затладыла.

Адамны къолу этмеген зат джокъду: ручка бла джазадыла, чёгючню тутадыла, кемени штурвалын, автомашинаны баранкасын бурадыла, кюрекни эмда микроскопну тутадыла, тауланы тешедиле, тенгизни тюбюнден накъут-налмаз чыгъарадыла, къургъакъ джерлеге суу джибередиле, уллу сууну аллын тыядыла, атомну тауушлукъ энергиясын аладыла, тамашалыкъ статуяла этедиле. (Л. Кассилден.)

Бу ишни толтургъан сагъатда устаз биртукъум членлени къуру бир тизгин болуб кълмай, эки болгъанларын эсгертирге керекди. Джыйышдырыучу сёзле бла биртукъум членлени тилни кълмакы кесеклеринден болгъанларын ачыкъларгъа тыйыншлыды.

Айтымланы магъаналарыны юсюнден айтылгъан

заманда уа адамны кьолларыны, чемерлигини юсюнден фразеология оборотла, нарт сёзле айтдырыргъа неда джаздырыргъа боллукъду. («Чемер кьоллу»; «Алтын кьоллары барды»; «Кьоллары агъачдан тьюйме туюдиле»; «Кьолу уллу асыу — аягъы уллу джарсыу», д. а. к.).

3. Аууздан ишлетну. Къысха текстчикле бериб, алада биртукъум членле бла джыйышдырыучу членлени табдырыб, аланы тыйгъыч белгилерин айыртыб, халпарчыкъла къаллай тилле бла болгъанларын (стилленин) тинтну.

ЭСКИ ТИРМЕН

Акка къырыкъгъа сууну джибергенлей, уллу чарх акъыртын аунай, джызылдай келиб, сора къызыудан къызыу бурула тебрени. Олсагъатлай тирменни хар неси: къакъгъычы, гюрбеси, эшиги, терезеси, таб къабыргъалары да — анга бирден харс ургъанча, тюрлю-тюрлю ауазла чыгъардыла.

ТЫНГЫСЫЗ АММА

Юйде эртденбла аммадан алгъа киши къобмайды. Амма турду эсе уа, кишиге да тынчлыкъ къалмайды. Чынг алгъа джашы бла келинин, сора туудукъларын къозгъайды — была туюгел барысы тургъунчу, амманы тегерегине ичинде джаны болгъан бири къалмай басынадыла: ити да, киштиги да, тауугъу да.

4. Сёзле бла ишлеу.

Заманнга кёре, устаз бир бёлек сёзюю неда фразеология оборотланы магъаналарын ачыкълаб иш бардырыргъа боллукъду (иш, урунуу, тырмашыу, къаджыкъмау, ууу джетген, кёз-къулакъ болгъан; аякъ тюбюнде чёб сынмай, д. а. к. Алай болмай дерсде тинтерге берилген текстчикледе сёзлени тыйыншылы кёре эсе, ол устазны кесини ишиди, ала бла ишлерге боллукъду. Сёз ючюю: къакъгъыч, къырыкъ, тынгысыз, гюрбе дегенча.

III. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

IV. Юйге: § 36. 127-чи иш. Қайтарыргъа: сёзлеуно тюз джазылыуу.

Къыркъ бешинчи дерс

Дерсни темасы: Хапарчыны биртукъум членле бла келишнюу.

Дерсни мураты: Биртукъум членле бла хапарчыны байланыу джорукълары бла шагърейлендириу, сѣлешню тилде ол джорукъла бла тюз хайырланыргъа юретиу.

1. Юй ишни тинтиу, соруу, джууаблагъа багъа салыу. (§ 36. 127-чи иш. Сѣзлеулени тюз джазылыулары.)

1. Джыйышдырыучу сѣзле деб неге айтабыз?

2. Ала айтымны къалайында тюберге боладыла?

3. Джыйышдырыучу сѣзде къаллай тыйгъыч белгиле джюрютюледиле?

4. Джыйышдырыучу сѣзле айтымны къайсы членлери болургъа боллукъдула?

Карточкала бла ишлетирге боллукъду бир къауумун. Карточкалада берилген ишлени вариантлары болургъа керекди. Сѣз ючюн: бир къауумунда тыйгъыч белгилени салыргъа, аланы алай нек салынганларын ангылатыргъа; бир къауумунда уа тыйгъыч белгилени салыныу джорукъларын ангылатыргъа, бир къауумунда да биртукъум членлени бериб, ала бла айтымла къуратыу, тыйгъыч белгилени салдырыу. Алай а бу ишни бардыргъан сагъатда устаз сабийлени билмлерин, аланы къарыуларын эсде тутаргъа керекди, ишни къыйыны, тынчын анга кѣре этдирирге боллукъду.

II. Жангы дерс: Хапарчыны биртукъум членле бла келишнюу.

1. Берилген айтымлагъа грамматика айырыу. Баш членлени табыу, аланы тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын ачыкълау, сан, заман, бет, болуш категорияланы айырыу.

Бурун бир Айры чабакъ,
Бир Балыкъ, бир Дууадакъ,
Мурат этиб тартаргъа,
Джегилгендиле арбагъа.

Харам этиб жанларын,
Бек тер басыб санларын,
Аямай кюрешгендиле.

Боюнларын, сыртларын,
Ёшюнлерин, бутларын
Хамытха уруб тешгендиле.

(Крыловдан.)

Ол кюн джыртыучу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
«Хур бол!» деген тауушдан
Манга саугъа узатды.

Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан
Джырла джазыб башладым.

(Е. А.)

Къарачай, малкъар, къабарты, ногъай,
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тилде хариф кёрмей къараб.

(Къ. И.)

Ишге, джигитликге тырмашмакълыкъ, ёхтемлик, таза иннетлик — была барысы бююнню джаш тёлюню баш шартларыдыла. Уллу кёллююк, алдау, махтанчакълыкъ Ахматны юсюнде болмагъан затладыла.

Энди тинтебиз: биринчи куплетде биртукъум членле башчыладыла, атладан къуралгъандыла, баш болушдадыла; хапарчы уа бош этим хапарчыды, кёблюк сандады, 3-чю бетдеди, озгъан замандады. Алай бла алыб къарасакъ, биртукъум членле бла хапарчы бетде бла санда келишиб турады. Экинчи куплетде биртукъум членле толтуруучула боладыла, бу айтым бир баш члени болгъан айтым болгъаны себебли, белгили башчылы айтым дерге болабыз, не ючюн десенг, 1-чи куплетден «ала» деген сёз магъана джаны бла башчыды, былайда да биртукъум членле бла хапарчыла экинчи куплетде 2 айтымда да бетде бла санда келишиб турадыла.

Ючюнчю куплет къуру бир айтымдан къуралгъанды. Эки баш члени, джайылгъан, хапарлаучу, бош айтымды. Бу айтымны бизге кереклиси тёртюнчю куплетни тинтген заманда «мен» деген сёз башчы болгъанын билир ючюндю. Сёз ючюн: «алдым», «джылтырадым», «джашнадым», «джазыб башладым» деген сёзле барысы биртукъум хапарчыладыла, этимледен

кѳуралгъандыла, «мен» деген сѳз бла бетде, санда келишиб турадыла (1-чи бетде, бирлик санда.)

Заманга кѳре берилген айтымла толу тинтилмесе-ле классда, устаз: «Юйде бошагъыз», — дерге да боллукъду, алай а дерсни тамамларгъа уа керекди. 8 классны ал дерслеринде сѳзлени бир-бири бла байланыу джорукълары окъулгъаны себебли, тинтилген, бардырылгъан ишге кѳре, биртукъум членле бла халарчы келишиу джорукъ бла байланады дерге тыйыншлыды.

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу.

1. Айтымны къайсы членлери биртукъум членле болургъа боллукъдула? (Бары да болургъа боллукъдула биртукъум членле, юлгю келтириу.)

2. Биртукъум членле бир-бири бла къалай байланадыла? (Юч тюрлю: байлам бла неда интонация бла, байламсыз келирге боладыла.)

3. Биртукъум башчыла халарчы бла не джорукъда байланадыла?

4. Джыйындырыучу сѳзле деб неге айтабыз?

5. Ала айтымны къалайында тюберге боллукъдула, айтымда орунларына кѳре, къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

IV. Юйге: §§ 35, 36. Классда башлагъан ишлерин юйде бошагъа, сынау ишге хазырланыргъа.

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: «Биртукъум членли айтымла» деген темагъа сынау иш (сынау диктант).

Дерсни мураты: Окъулгъан темадан сохталаны билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны сынау ишге хазырлау, дерсни мураты бла шагърей этиу.

«Диктантла бла изложениеле» деген джыйымдыкъда сынау диктантха деб берилген тексти болмагъаны себебли, башында айтылгъан темагъа диктант джазар ючюн, китабны 109—113 бетлеринде айтымла бла суратлау литературадан устаз кесин текст кѳураргъа керекди. Юлгюге деб берилген текст аллайды.

Текст

1. Юсюнде зыккыл, кир кёлеги, къара аякълары кысты-кысты атылыб, чакъмакъ чачы бетине тюшюб, орамлада бир тиширыу айланады. Анга энди хар ким юренгендиле, асыры сан этмейдиле. (Б. Х.) 2. Айшат, Унух, Альберт, Зухра — барысы 7 «б» клас-сандыла. 3. Къарачайлылада, черкеследе, абазалада, погъайлылада иги адетле, алапат джорукъла кюнден кюннге бегий барадыла. 4. Таула мийикдиле, суула сууукъдула, алай болса да, алада джашагъанла къуу-анчлыдыла. 5. Экинчи кюн, кюнорта да болгъунчу, юсюнде кёксюл костюму бла орта бойлу къатангы джаш, Муху Аягъында бир дранбаш юйню арбазында сюелиб, кимни эсе да сакълайды. Теберди суу боз бет-ли болуб, кёмюклениб, шоркъалары тик джагъалагъа суу бюрке, шууулдаб барады. (Х. О.) 6. Джайны узун, нсси кюнлери джылча кёрюнедиле. Теберди ёзеннге Украинадан, Ростов джанындан джаралыла, къачхын-чыла кёб келедиле. (Х. О.) 7. Хар барындан: дуппур-ладан, юйледен, терекледен узун кёлеккеле созулгъан-дыла. 8. Юй хайуанла: тууар, къой, эчки болсун — была барысы адамны къыйыны джетмей, кеслери ал-ларына хайыр бермейдиле. 9. Алакъытай чепкенчиги бла къаракёз къызчыкны къойнума алдым, кёкюре-гиме кысыдым, къууанч тыбырлы болдум (С. А.).

Устаз, заманы бла окъутхан классыны болумуна кёре, текстни бир кесек къысхартыргъа неда созаргъа боллукъду. Алай болмай грамматика ишле этдирсе да джарарыкъды.

Айланыулары, кириш сёзлери, «хо», «огъай» деген сёзлери, междоментелери болгъан айтымла (7 сагъат).

№№	Дерсни темасы	Окъулгъанны къайтарыу	Билрге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёсдюрюу ишлени тюрлюлери
	1	2	3	4
47	Айлауу.	Айтымда сёзлени байланыулары.	Тедже, бу-юр, бел къатдыр.	Планнга кёре, аууздан хапар айтыу.

№.№	1	2	3	4
48	Кириш сёзле бла айтымла.	Бир бош членли айтымла.	Сезиу, ар- мау, уруб къачханча.	Кириш сёз- ле бла ай- тымла къу- рау, берил- ген соруула- чъа, кириш сёзле бла ха- йырлана, джууаб этиу.
49	Кириш сёзле бла айтым- ла (аягъы).	Дефис бла джа- зылгъан сёзле.	Иинет, му- рат, къаст, къуш тю- юнлей.	Кириш сёз- лери бол- гъан диалог къурау.
50	«Хо», «огъай» деген айтым сёзле.	Экили тупакыла.	Таурух, тау- ушлукъ.	План салыу. Граждан къазауатны джигитлери- ни юсюнден хапар айтыу.
51	Междоме- тели ай- тымла.	Къулдукъчу кесек- ле.	Эсгертме, тиккич, джелстек, суу-салам.	Кириш ай- тымлары, междометие- лери болгъан хапар къу- рау.
52	Сынау диктант.			
53	Халатланы тюзетиу.			

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айланууу юсюнден билимиш терен, кенг этиу, джазыу, сёлешну тилде айлануула бла тюз хайырланыргъа юретиу.

1. Орфографиялыкъ минут (ишчик). Сёздеде дже-тишмеген харифлени сала джазыгъыз (сёзле эртдеден къангагъа джазылыб турургъа керекдиле).

Зык...ыл, т...ширыу, къу...апчыды, кю...нге, мий...к-ден, шуу...лдаб, сю...либ, джанын...ан, ту...ар, къы...чыкъны.

II. Халатла бла ишлеу (халатланы тюзетну иш бардыру).

Устаз сабийле этген халатланы кѳауумлайды, анга кѳре, керекли орфография бла пунктуация джорукъланы кѳайтарады.

III. Энци иш.

Бу айтымгѳа синтаксис тинтну: Оунчу классланы сохталары экзаменлени тѳыйыншылысыча берликдиле.

Айтым тинтилгенден сора сохтала синтаксис джаны бла сѳзлени байланыуларын ачыкѳлайдыла, аланы башчыны неда ханарчыны кѳауумундан болгѳанларын бегитедиле.

IV. Джангы дерсени ангылатыу.

1. Джангы материалны ангылатыр ючюн, башында берилген айтымны хайырландырыргѳа боллукѳбуз, сынгар «джолдашла» деген сѳзню кѳошуб.

Джолдашла, оунчу классланы сохталары экзаменлени тѳыйыншылысыча берликдиле.

Былайда «джолдашла» деген сѳз айланыу болгѳаны ачыкѳланады (сохтала айланыу деб неге айтылгѳанын, аны кѳалай кѳуралгѳанын эсге тюшюрөдиле). Андан сора уа «джолдашла» деген сѳзню айтымда кѳалгѳан сѳзлени бир деб бири бла джалгѳаныу неда бойсууу джорукѳ бла байламлыгѳы болмагѳанын ачыкѳлайдыла, айтымгѳа член болмагѳанын бегитедиле.

2. 134-чю ишни толтуруу. Ишни толтургѳан кѳзюуде устаз сабийлени эслерин не затлагѳа айырыб бек бѳллюгюн чертерге керекди. Сѳз ючюн, бу иште айланыу кѳайсы болгѳанын, аны кѳуралыуун (тилни кѳайсы кесегинден, неича сѳзден болгѳаны), айтымда орпун, анга кѳре тѳйгѳыч белгилени салынганларын, кѳаллай формада джюрютюлгѳенин (ийнакѳлагѳан, эркелѳтген дегенча), сыфатны, этимсыфатны атны орпуна келиб, айланыу болгѳанын дегенча затланы хар бирине эс бѳлюрге керекди.

Алай бла сохтала «Таулан», «джигит джаш», «Джандет», «Джолдаш майор» деген айланыу сѳзлени устазны излемине кѳре ангылатадыла.

3. Сѳзле бла ишлеу (сѳзлюк иш).

«Мазаллы», «кѳайнайды ол», «джилиги джауду», «телеграмма» деген сѳзлени магѳаналарын ачыкѳлау, аууздан ала бла айтымла кѳуратыу.

4. Джангы материалны окѳуу (§ 37).

V. Дерсни тамамлау. Соруула салыб, алагъа джуу-аб алгъан халда ушакъ бардырыу бла багъа салыу:

1. Айлануу деб неге айтабыз?
2. Айлануула къалай къураладыла?
3. Айтымны къалайында туберге боладыла?
4. Айлануулада къаллай тыйгъыч белгиле джюрю-тюледиле?

Сабийле кеслери къурагъан юлгюле бла джууаб бередила.

VI. Юйге: окъургъа 37-чи параграфны; 135-чи ишни джазаргъа, айтымланы стиллерине, суратлау мардаларына, тил чемерликлерине, бир неда эки баш членли болгъанларына эс бѐлюрге, башха тюрлю этсек, къалай боллугъун ангылатыргъа. Сѐз ючюн, 2-чи бла 7-чи айтымланы заманига кѐре классда аууздан тюрлендириб кѐргюзюрге боллукъду устаз.

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Кириш сѐзле бла айтымла.

Дерсни мураты: Кириш сѐзле, айтымла бла шагърейлендириу, сѐлешуу, джазыу тилде тюз хайырлана билрге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Энци иш толтуруу. Тубюнде берилген айтымлагъа толу грамматика тинтиу этиу (джазыу халда).

1. Эски джашау, эски адет, сизден узакъ къачханбыз, социализмни джолунда джангы джашау ачханбыз. (А. И.) 2. Эшта, Хаджи-Мырза, энди сени боюнсахангдан къутулур заман джетген болур. (Бат. А.-К.)

II. Юйге берилген ишни тинтиу. Сохтала соруулагъа джууаб бередила:

1. Айлануу деб неге айтабыз?
2. Айлануу тилни къайсы кесеклеринден къуралыргъа боллукъду?
3. Айлануу айтымгъа член нек болмайды?
4. Джазыуда айланууну къалай айырабыз?
5. Бу айлануула адамны къаллай сезимлерин белгилейдиле: сыйлы, багъалы, эгечим, къарнашым, джаным, тенгим, шохум, джыграм, джаным-кѐзюм? Бу сѐзле бла аууздан айтымла къуратыу. Андан сора 2—3 сабийге юйге берилген ишлени окъутуу.

III. Джангы дерсни ангылатыу.

Устаз джангы материалны ангылатыр ючюн, эки тюрлю вариант бла хайырланыргъа боллукъду:

1-чи вариант:

Бийнѳгер айтхан хапаргъа Къанамат ишексиз болду. (А. Х.)

Кичибатыршы джукъдан къоркъа билмегенине Юниос ажымсыз болду.

2-чи вариант:

Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямтды. (А. Х.)

Аубекирни китабы, ажымсыз, классда къалгъан болур.

Бу юлгюде берилген айтымланы тинтген сагъатда, биринчи столбикде «ишексиз» бла «ажымсыз» деген сѳзле къурау хапарчыны баш магъанасын тутхан сѳзледиле; экинчи столбикдеги айтымлада уа айтымгъа член болмайдыла, бир тукъум бир соруугъа джууаб бермейдиле, сѳлешген, айтхан адам кеси айтхан, билдирген затха къалай къарагъанын танытхан болмаса.

Башында айтылгъанча типтиуню бардыргъандан сора, устаз 38-чи параграфны окъутуб, хазырлаб тургъан таблицасы бла тюрлю-тюрлю айтымла къуратады («насыбха», «ким билсин», «мени акъылым бла», д. а. к. сѳзле).

2-чи вариант:

Джангы дерсни башында айтылгъандан башха тюрлю ангылатыргъа да боллукъду устаз. Сѳз ючюн, хазыр таблицада джазылыб тургъан бир айтымны талай тюрлю кириш сѳзлери бла:

1. Поезд эртденбла тебрерикди.

2. Поезд, кертиси да, эртденбла тебрерикди.

3. Поезд, ажымсыз, эртденбла тебрерикди.

4. Поезд, насыбха, эртденбла тебрерикди.

5. Поезд, бир ишексиз, эртденбла тебрерикди.

6. Поезд, мени насыбыма кѳре, эртденбла тебрерикди.

7. Поезд, эшта, эртденбла тебрерик болур.

Сабийле айтымланы кесгин логика джаны бла магъаналы окъуйдула, биринчи айтымдан къалгъанлагъа къошулгъан сѳзлени айтымгъа член болмагъанларын

ачыкълайдыла, ол сёзлени болушлугъу бла айтхан адам кеси билдирген затха къалай къарагъанын (ишекли, неда ажымсыз болгъанын) билдиргенни айтадыла.

Андаи сора сохтала кириш сёзлени къалай окъулгъанларын (дженгилми, огъесе пауза бламы), джазылгъан сагъатда запятойла бла айырылгъанларын ачыкълайдыла.

Сабийле 38-чи параграфны окъуйдула, соруулагъа джууаб этедиле:

1. Кириш сёзле деб неге айтабыз?

2. Ала айтымгъа член нек болмайдыла?

3. Кириш сёзле къаллай магъананы тутаргъа бол-лукъдула? Юлгюле келтиртноу, хар бир тюрлю магъана тутханларына кёре.

Классда 142-чи ишни толтуруу.

IV. Юйге: § 38. 140-чы иш.

Ишни толтургъан заманда сабийле айырылыб бас-маланган сёзлеге эс бёлюрге, алагъа соруула салыб, айтымшы къайсы члени болгъанын айтырча болургъа керекдиле; соруугъа джууаб бермей эсе уа, ол сёз ай-тымгъа член болмайды, кириш сёздю, алай эсе, не магъана тутханын ачыкъларгъа керекди.

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Кириш айтымла.

Дерсни мураты: Кириш айтымланы юсюнден толу хапар берну, джазмада, сёлешген сагъатда кириш айтымла бла тюз хайырлана билирге юретну.

Дерсни барыуу

1. Орфографиядан къысха ишчик. Берилген сёздеде точкаланы орнуна керекли харифлени саладыла, тюз джазылыуларын айтадыла.

1. Къо...нган, дже...нге, ат...а, балас...а, кёлек...е, сенек...е, джон...ан, танг...а, ар...у.

2. Бу къауум сёзню бир-биринден къайсы тауушла бла айырылгъанларын, къаты (джумушакъ) не себебден болгъанларын айтадыла, кесгин окъуйдула.

Бол—бел, бил, бёл; кёл—кел, мел; сан—сен; къол—къал; кюл—кюн, кюч; бут—бет, бат, быт; сыз—сиз, сюз.

II. Юйге берилген ишни тинтиу.

Сохтала айтымланы окъугъан кёзюуде айырылыб басмаланган сёзлени къайсы айтымда кириш сёзле болгъанларын, запятойланы алай нек салынганларын; къайсы айтымда аланы айтымгъа член болгъанларын, къалай соруулагъа джууб бергенлерин айтадыла, ол къауум сёзю бир-бири бла байланыу джорукъларын айырадыла.

III. Джангы дерсни ангылатыу.

Устаз джангы дерсни ангылатхан сагъатда, кириш айтымланы кириш сёзле бла бирчалыкълары бла бирге, аланы къошакъ магъана бергенлерин чертерге керекди, этген мураты толур ючюн, тинтерге деб алгъан юлгюлери магъаналы болургъа тыйыншыдыла.

Сёз ючюн:

1. Бизни космонавтларыбыз, мен толу ышанама, учууда программаны тыйыншы толтурлукъдула.
2. Аллй, мени кёлюме келгенге кёре, летчик болургъа боллукъду.
3. Къасайланы Осман Микоян-Шахарда (Карачаевскени аты алай эди алгъын) рабфакны бошагъанды. (С. А.)
4. Ибрахимчик айтхан хапаргъа кёре, Къанамат дорбунда бугъуб турады. (А. Х.)

Биринчи айтымны тинтген сагъатда «Мен толу ышанама» деген сёзле айтымны башха сёзлери бла неда членлери бла байланмагъанлары, аланы кириш сёзле-ча, айтхан адамны ышанмакълыгъы танылгъаны чертиледди.

Экинчи айтымны тинтген кёзюуде уа, «мени кёлюме келгенге кёре» деген сёзле толу ийнапмакълыкъ болмай, ишекли магъанада айтыладыла дерге керекди.

Сабийле кириш сёзле бла кириш айтымланы бирча неда джууукъ магъанада джюрютюлгенлерине ишексиз болур ючюн, айтымланы сёзле бла ауушдуруб, тюрлендириб кёргюзтюрге боллукъду устаз. Сёз ючюн: Бизни космонавтларыбыз, бир ишексиз, учууда программаны тыйыншы толтурлукъдула. Аллй, ким билсин, летчик болургъа боллукъду.

Ючюнчю, тёртюнчю юлгюледе кириш айтымла: «Ибрахимчик айтхан хапаргъа кёре» бла «Карачаевскени аты алай эди алгъын» дегенле айтхан адамны кеси айтханнга къалай къарагъанын, ышанганын (ышанмагъанын) танытмайдыла, билдирмейдиле; къошакъ магъана бередила, ангылатхан этедила.

Кириш айтымлары, сёзлери болгъан айтым интонация бла окъулады, аны джазмада запятойла бла неда

скобкала бла, неда тиреле бла айырабыз дерге керекди.

Кириш айтымла бла кириш сёзлени айтымда орунларын ауушдуруб кёргюзтюрге да боллукъду устаз. Алай а скобкала неда тиреле салынган юлгюдегиле ча айтымлада кириш айтымны орун тюрлендирирге болмайды. Ю л г ю: Алексей — окъуучум аны биледи — элчи джаш тиширычукъга джити къарады. (А. П.) Бир джолда (ол 1773 джыл октябрны аллында эди) мен юйде кесим джангыз олтуруб эдим. (А. П.)

IV. Джангы дерсни бегитиу.

1. Кириш айтымла деб къаллайлагъа айтабыз?

2. Кириш айтымланы кириш сёзле бла айтылыулары бла джазылыуларында бирчалыкъ неди?

3. Къаллай башхалыкъ барды кириш сёзле бла кириш айтымланы арасында? (Къошакъ магъана бергенлери, айыртыб ангылатханлары; джазмада скобкала неда тиреле бла айырылгъанлары дегенча затла бир къауумуну айтымда орунларын ауушдурургъа болмагъаны.)

V. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу. Дерсни аллындан аягъына дери джууабланы эсге ала, ангылатыб устаз багъаны алай салады.

VI. Ю й ге: §38. 144-чю ишни толтурургъа.

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: «Хо», «огъай» деген айтым сёзле.

Дерсни мураты: «Хо», «огъай» деген сёзле айтымны магъанасын тутуб келгенлерини юсюнден толу хапар беруу, джазмада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни соруу, аны тамамлау (§ 38. 144-чю иш).

1. Кириш сёзле деб неге айтабыз?

2. Кириш айтымла деб а?

3. Кириш сёзле бла кириш айтымланы айланыуладан неди башхалыкълары? Бирчалыкълары уа?

4. Кириш сёзле бла айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле джюрютюледиле?

II. Джазыу ишни (144-чю ишни) тинтиу. Сабийлепп эки-ючюсюне окъутуб, тыйгыч белгилени къалайгъа, нек салгъанларын ангылатдыртыу, барыныкы да бирча, тюз болгъандан сора джангы дерсге кѣчюу.

II. Джангы дерсни ангылатыу. Бу тема VII классны сохталарына алай кыйын болмагъаны себебли, устаз да кѣб тюрлю мадар бла хайырланьыргъа боллукъду. Алай болса да, дерсни баш мураты «хо», «огъай» деген сѣзле толугъ айтым магъананы тутханларын сабийле деменгили ангыларгъа керекдиле.

а) Китабны 83 бетинде сурат бла айтымла къуратыб, аланы биргелерине «хо», «огъай» деген сѣзлени да хайырландыра, аууздан иш бардырыу.

б) Классда 150-чи ишни толтуруу (джазыу, тыйгыч белгилени керекли джерлеге салыу, ангылатыу).

в) Къайтарыу (экиленнген тунакыла).

1. Эки бирча тунакысы болгъан сѣзле ким табар? (Акка, амма, маммат, джассы, дуппур, тонна; малла, аллында.)

2. Устаз да, сабийле да къурагъан сѣзлени эки тунакыларын бир этиб окъутуу, бир-бир сѣзлени чыртда магъана бермей къойгъанларын, неда магъанасы тюрленнгенин ачыкълау.

III. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

IV. Юйге: § 39. 151-чи иш. Экиленнген тунакылары къайтарыгъа.

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Междометиели айтымла.

Дерсни мураты: Междометиели айтымлада междометиени къауумларына, адамны къаллай сезимлерин билдиргенлерине кѣре, тыйгыч белгилени джюрютюлюулерин кесгин ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны бегитиу (§ 39. 151-чи иш. Экиленнген тунакылары къайтарыу).

1. Бу дерсни, сабийлени хаман бирча соруб эрикдирмезча, джазыу ишни тинтиуден башларгъа боллукъду.

2. Андан сора 5 минутха сѣзлюк диктантчыкъ джаздырыгъа болады: Гаккы, джоппу, песси кюн, уллу

джыккыр, гуммослу кьол, элли эки тетрадь, тонна бла джарым, д. а. к.

3. Соруулагъа джууаб этну:

а) «Хо», «огъай» деген сёзле кьаллай магъанада джюрюрге боладыла?

б) «Хо», «огъай» деген сёзле, аланы магъаналарын ачыкьлагъан айтымланы аллында келселе, кьаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

в) Экиленген тунакыла кьайсыла болургъа боллукьдула? (акка, амма, дуппур, тонна, исси, уллу, д. а. к.)

II. Джангы дерс: Междометиелл айтымла.

Бу тема сабийлеге джангы тюлдю, алай болса да, междометиени кьауумларын, тюз джазылыуларын, тыйгъыч белгилени джюрютююню ангылаб кьоймакьлыкь тынч болмагъаны себебли, устаз тюрлю-тюрлю мадарла бла, юлгюле бла хайырланыргъа керекди.

Бу материал китабда бек таб джарашыбды, алай а устаз китабны юлгюлеринден да иги, магъаналы кьурайма десе, кесини эркинлигиндеди.

Алай болса да, китабда берилген юлгюлени тюрлендириб ангылатыргъа да бек табды. Сёз ючюн: китабда былайды: «Биз хорлагъанбыз, ура!» Устаз а былай этерге боллукьду: «Ура! Биз хорлагъанбыз». Неда: «Ура, биз хорлагъанбыз!»

Кьалай айтханыбызгъа кёре, кьалай болгъанын сабийле дженгил сезерикдиле, тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын тынч ангыларыкьдыла. Сёз ючюн, «ох» деген междометие 3—4 тюрлю сезимни танытхан юлгюле келтирирге боллукьду устаз: «Ох! Кьалай иги болду, мени хыликке эте эдинг да?!» (Табалагъан халда.) «Ох! Джанымы ала эдинг да». (Илгенген халда.) «Ох, бир кесек солуюм». «Ох, кьулагъым бир бек ауруйду». Бу эки юлгюде адамны не халда болгъанын танытады междометие. Ол себебден, келтюртючю белги салынмайды дерге керекди.

Алай бла устаз китабда «ох» деген междометие бла джангыз бир юлгюню орнуна 4 юлгю келтириб, терен ангылатыргъа мадар табады. Междометини 3 кьауумун бир-биринден кесгин айырыб ангылатыргъа мадарсыз керекди. Кьауумларына кёре, ненча кере айтылгъанлары, араларына сызчыкь (дефис) салыныб джазылгъанлары да ачыкьланыргъа керекди. Сёз ючюн: ха-ха-ха, у-у-у, хай-хай-хай, кис-кис-кис,

пырх-чырх, боркъ-боркъ; ой, эй, ай, эх, ух; юс, тай, ха, кюр, д. а. к.

III. Джангы дерсни бегитну:

1. Междоветие деб неге айтабыз?

2. Междоветие айтымгъа член боламыды?

3. Междоветие пенча къауумгъа юлешинеди, ала къайсыладыла? (Биринчиси — адамны сезимлерин тапытычула: экинчиси — хайуанланы, джаныуарланы, къанатлыланы адам кесине бойсундуруп ючюн джюрютютгенле; ючюнчюсю: эпиклеучю междоветие.)

4. Междоветиеде пенча кере къайтарылыргъа боладыла? («эх», «ох», «эй» — бир кере; «шырт-шырт», «дыгъар-дугъар» — эки кере.)

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 40. 6-шар междоветиели айтым къуаргъа, хар бир тюрлюсюне экишер.

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Қирин сёзле бла айтымладан, айланудан, «хо», «огъай» деген айтым сёзледен, междоветиели айтымладан пунктуация джаны бла билимлерин тиитну.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Сынау диктант.

1. Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джырласанг да, джыласанг да, бирди. (X. О.) 2. Эх, бир атылгъан сауутубуз болса, къалай иги болукъ эди! (А. X.) 3. Тюнене концертге къарагъанмы эдинг, Лейла? 4. Гитче сабийчикле улуу адамланы аякъ кийимлерин къаблаб, юй тюбюнде ары-бери шырт-шырт этдириб айланыргъа бек суююучендиле. 5. Хой-хой-хой! Да, ала, сен пелнуанса да! (Нарт таурухдан.) 6. Бизге къарыу этерикле, эшта, алкъын туугъан болмазла деб, Аскер джууаб этгенинде, таууш келди. (X. О.) 7. Бююн кибик эсимдеди, кече къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юркерге къалдыла... (А. X.) 8. Хо, биз иргирге къайтырыкъбыз. 9. Огъай, олтура турмайма, сеннге бу повестканы кел-

тиргенме... (Бат. А.-К.) 10. Джандет, джашладап пьсь-мо келмей турамыды? — Огъай, Хаджибекирмисе, кенгден нек кычыраса?.. 11. У-у-! Ды-ды-ды! Сора ол уяллыкъ не барды? (Б. Х.) 12. Джашла айтхан хапаргъа кёре, Къанаматны къутулгъаны белгили болду. (Къ. Д.)

Элли ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Халатланы тюзетну.

Дерсни мураты: Класда сохталаны асламысы джиберген халатланы юсю бла ала къайсы джорукълагъа таяна, тюз джазыуларын ангылатыу, ол джорукъланы деменгили къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыргъа.

II. Къысха халда бютеу классны джазгъанына, бирча халатлары болгъан сохталаны ишлерине анализ этерге.

III. Сохтала мындан ары аллай халатланы джибермез ючюн къайсы джорукъланы къайтарыргъа кереклини ангылатыу.

IV. Халатла бла ишлеу. Белгилисича, сабийле кёб тюрлю халат этерге боладыла. Таб бир-бирде устазны джети джукълаб, тюшюнде кёрмезча. Алай болса да, устаз халатла бла ишлетирден алгъа, юйде, дерслеге хазырланган кёзюуде, терен сагъыш этиб, сюзюб, къалай этсем, терен ангылашыныр деб, ойлашыргъа керекди. Халатланы къауумлагъа юлешиб, ала не чурум бла джиберилгенлерин ачыкълаб, ол джорукълагъа талай юлгю хазырлаб, дерсде джунчумай ишлерча болургъа керекди.

Сёз ючюн, юлгюге деб бир бёлек халат тюзетну ишге къарайыкъ:

Талай сабий «сауутубуз» деген сёзню бир «у» бла джазгъан эселе, белгили джорукъну къайтарабыз: (Къарачай тилде эки ачыкъ таууш бир джерде джазылмайдыла, орталарына не «й», не къысха «у» джазыладыла. «Тауукъ», «зауукъ», «бауур», «ууурт», «джуурт», «бууун», «келейим», «билейим», «кийнк», «кийим», «мюйюз», «мюйюш», д. а. к.

Тетрадлада уа былай этерге керекди:

Сауутубуз — тауугъубуз, дауурубуз, бауурубуз.
Тахсачыла, сауутларын деменгили тутуб, шыкъыртсыз алгъа тебретиле.

Сюйюучендиле — туююучендиле, кюйюучендиле, бёлюучендиле.

Ангылатыргъа уа былай боллукъду:

Этимсёзлеуле:

кюйюб	барыб
туююб	келиб
суююб	алыб
бёлюб	кёрюб
келиб	туруб

Этимле:

барыучандыла
келнучендиле
алыучандыла
кёрюучендиле
туруучандыла

Этимсёзлеуледе «б»-ни орнуна «у»-ну салабыз деб ангылатыргъа керекди.

Къалгъан халатланы да устаз бу юлгюдеча сюзерге кереклисин чертерге борчлуду.

Биринчиси, халат джиберилген сёз тилни къайсы кесеги болгъанын, бетин, санын, заманын, формасын, болушун ачыкъларгъа керекди. Экинчиси, ол сёзча, ол заманда, санда, бетде, д. а. к. эки-юч сёз табыб джазаргъа керекди. Ючюнчюсю, халат джиберилген сёзле бла ауздан неда джазыб, айтым къуараргъа керекдиле сабийле.

IV четверть

Джаякълагъан членлери болгъан
айтымла

(9 сагъат)

№№	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билирге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёсдюрюу ишлени тюрлюлери
	1	2	3	4
54	Джаякълагъан членледен хапар берну.	Айтымны сансыз членлери.	Татлы тилли, шыбла ургъанча.	«Белгисиз аскерчини къабырында» деген темагъа байламлы хапар къурау.

№.№	1	2	3	4
55	Ачыкъялаучуну джакъялауу.	Ачыкъялаучу, къяуралыуу, этимсыфат.	Джумушакъ сёзлю; къяутас чачлы; чыныкъян; кука.	Джакъялагъан ачыкъялаучуланы интонация бла окъяуу.
56	Къошакъ сёзлени джакъялаулары.	Къошакъ сёз.	Къачны билдиргичи; ауаз берирге.	Текстни хакпарын айтыу. Соруюлагъа джууаб этиу.
57	Сынау диктант, халатла бла ишлеу.			
58	Орунну болумларыны джакъялаулары.	Орунну болумлары.	Тала; шыкъяртсыз; къяжгъял; деппан.	«Чегетге барыу» деген темагъа хакпар къяурау.
59	Заманны болумларыны джакъялаулары.	Заманны болумлары.	Такса; башлы-тюблю бола; къятангы; аман кюлю болургъа.	Текстни кесгин окъяуу, магъанасын ачыкъялау.
60	Этимсёзлеуню джакъялауу.	Этимсёзлеу; къяуралыуу, этимсёзлеу оборот.	Бойсуниган; тамчы; онгеуз болуб; кёкен.	Джакъялагъан членлери болгъан айтымла бла хайырлана, хакпарчыкъяла къяуаргъа юрениу.
61	Тенглеш оборотну джакъялауу.	Халны болумлары, этимсёзлеу.	Илпипин; чалыу; къартчыгъа; ген; эмеген.	Хакпарны баш магъанасын табыб айтыу.
62	И. И. Левитанны «Март», «Джаз — уллу суу» деген суратлары бла сочинение джазыу.			

Элли төртюнчю дерс

Дерсин темасы: Джаякылагъан членли айтымла. Джаякылаудан хапар берюу.

Дерсин мураты: Джаякылауну юсюнден толу хапар берюу, айтымны джаякылагъан членлери белгили интонация бла, пауза бла айырылыб, келтирюлюб айтылгъанларын ангылатыу.

Дерсде керекле: Джаякыламагъан эмда джаякылагъан членлери болгъан айтымланы таблицасы, къангада джазылыб, синтаксис тинтиу этилиб тургъан айтым, окъуу китабла, тетрадла, линейкала, карандашла, ручкала.

I. Айтымгъа синтаксис тинтиу бардыруу. Бир кюн, ингир ала, къалын чегетчикни къыйырында, гокка ханслы талачыкъда, джыйылыу башланды. (X. O.)

Устаз бу айтымгъа тинтиу бардыргъан заманда, аны джайылгъанына, сансыз членлерини къыйын, созулуб келгенлерине эс бөлүб ангылатыргъа керекди. Со-ра сабийле устазны буйругъу бла сансыз членлени табадыла, юлгю кюрайдыла.

• II. Джангы дерс айтылады, джазылады.

1. Таблица бла ишлеу, айтымлагъа анализ этюу, тенгешдириу, кесгин окъуу. Таблицаны устаз китабдан алыргъа да боллукъду, алай болмай кеси кюургъан айтымланы табха санаса, ол да кесини ишиди.

2. Китабда джазылгъан материалны окъуу. (§ 41. 84—86 бетле.) Окъулгъан материалны магъанасын толтура, устаз айтымны бютеу сансыз членлери джаякылаб келирге боллукъларын билдиреди, алай а кёбюсюне ачыкълаучула, къошакъ сёзле, болумла джаякыланыб келирге ёч болгъанларын чертеди. Таблицаны кёчюрюб джазадыла.

III. Джангы материалны бегитюу, джууаблагъа багъа салыу:

1. Джаякылау деб неге айтабыз?

2. Айтымны къайсы членлери джаякыларгъа боладыла?

3. Джаякылагъан членлери болгъан айтымла къалай окъуладыла?

4. Джаякылауда къаллай тыйгыч белгиле джюрютюледиле?

IV. Юйге: § 41. 84—86 бетле. Бешшер айтым кюу-раргъа.

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Ачыкъялаучуну джаякъялау.
Дерсни мураты; Сохталаны джаякъялагъан ачыкъялаучу сансыз членле бла толу шагърейлендириу.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни эсге тюшюрюу, аны бегитиу. (Айтымны джаякъялагъан членлери. § 41. Бешишер айтым къурагъанлары.)

1. Джаякъялау деб неге айтылады?
2. Айтымны къайсы членлери джаякъялаб келирге боладыла?
3. Джаякъялагъан членле къалай окъуладыла?
4. Джаякъялауда къаллай тыйгъыч белгиле джюрюйдюле?

II. Джангы дерс: ачыкъялаучуну джаякъялау. Ачыкъялаучу къуп-къуру бир кёзюуде джаякъялаб келирге болады, ол да бетлеучю алмашланы биргелерине келсе, кеси да бизни тилде бек аз тюбейди; биртукъум ачыкъялаучуладан хазна башхалыгъы болмагъанчады.

III. Классда 155-чи ишни толтуртуу; дерсни тамамлау, багъа салыу.

IV. Юйге: § 42. 156-чы иш.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Къошакъ сёзню джаякъялау.

Дерсни мураты: Къошакъ сёзле не кёзюуде, не халда келгенлерине кёре, джаякъялауларын ангылатыу, пунктуация джаны бла тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни соруу, аны бегитиу (§ 42. 156-чы иш.)

Айтымланы окъутуб, терсин-тюзюн айырыу, тыйгъыч белгилени салынууларын ачыкъялау.

Соруулагъа джууаб алыб, теманы ангылануун тинтиу, бегитиу:

1. Джаякъялау деб неге айтабыз?

2. Айтымны къайсы къауум членлери джаякълаб келирге боллукъдула?

3. Кёбюсюне айтымны къайсы членлери джаякъларгъа боладыла?

4. Джаякълагъан членли айтымла къалай окъуладыла? Алада къаллай тыйгъыч белгиле джюриютюледиле?

II. Джангы дерсни ангылатыу:

Дерсни ангылатыуну не къангада джазылыб паралары (нёгерлери) болгъан айтымла бла, неда ол айтымланы таблицада кёргюзюб башларгъа боллукъду. Алай а айтымла хар бир тюрлю джорукъгъа юлгю болуб келирге керекдиле. С ё з ю ч ю н:

1. Ала, сегизинчи классны сохталары, таймаздан лесхозгъа болушханлай турадыла.

2. Биз, музыкантла, не аз да тюрлендириб джырлагъанны суймейбиз.

3. Юйню неси, Шаухал, сакъалы, башы агъаргъан къарт киши эди.

4. Бичен ишлеуде сохтала барысы, артыкъсыз да комсомолчула, алаамат урундула.

Сегизинчи классны сохталары, сиз таймаздан лесхозгъа болушханлай туругъуз!

Музыкантла, биз не аз да тюрлендириб джырлагъанны суймейбиз!

Шаухал, юйню неси, сакъалы, башы агъаргъан къарт киши эди.

Шаухал сакъалы, башы агъаргъан къарт киши эди.

Элни адамлары, ол огъай, къартла, мал кышлатыргъа, тёлю алыугъа болушадыла.

Биринчи парада (айтымлада) кьошакъ сёзле джайылгъан сёзле болсала (талай сёзден кьуралсала), кеслери да бетлеучю алмашны аллында, артында келселе да, хаман джаякълаб келедиле, дерге керекди. Экинчи парада алайды, алай а бу парада кьошакъ сёзле джайылмагъандыла (джангыз сёзден кьурал-

гъандыла). Эки къауум парагъа да бирге джыйыб, былай айтыргъа боллукъду:

Бетлеучю алмашланы аллында, артында келселе да, джайылгъан, джайылмагъан къошакъ сёзле джакълаб келедиле хар заманда.

Ючюнчю парадагъы айтымлагъа былай айтыргъа керекди:

Тукъум атны биргесине къошакъ сёзле болуб, энчи атла келселе, аллында, артында болсала да, джакълаб келедиле; алай а интонациягъа кёре, тукъум атла джакълагъан членле болургъа да боладыла. (Ючюнчю парада экинчи айтымдача.)

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу. 159-чу ишни толтуруб, тыйгъыч белгилени башында айтылгъан джорукълагъа таяна ангылатыу.

IV. Юйге: § 43. 158-чи шш.

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Джакълагъан членледен билимни тинтиу, тыйгъыч белгилени сала билиуню сынау.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Диктантны джазыу.

Диктант

1. Зухра, сохта комсомол организацияны секретары, ише, окъууда да кемликлени юсюнден къаты сёлешди. 2. Элли къыйырында, джолну огъары джанында, совхоз джангы ферма ишлегенди. 3. Цехни гамадасы Токъланы Азрет ишчилеге КПСС-ни АК-ни Пленумуну бегимлерини юсюнден материалны окъуду. 4. Къоркъмазланы Наныкъ, азыкъ тюкенни тамадасы, джыл сайын социалист борчун артыгъы бла толтургъанлай барады. 5. Къызла, Зайнеб бла Фатима, отоугъа кириб, ушакъны терениндедиле. (Бат. А.-К.) 6. Джазны келечилери, джанкъозчукъла, февраль айда огъуна чакъгъан эдиле. 7. Биз, сегизинчи классны сохталары, бютеусоюз маматлыкъда юлгюлю ишлерге сёз бергенбиз. 8. Къанамат гитчеликден ёксюзлюк сынагъан, хар

бир тюрлю ишде чыныкъган, къартны, сабийни, онг-сузну джакълагъан, керекли кюнде байладаи хакъын ала билген, анга ким да илеширча, аллай джашды. (А. Х.)

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Орунну болумларыны джаякълауу.

Дерсни мураты: Орунну болумларыны джаякълауларыны юсюнден толу хапар берну, тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретну.

Дерсни барыуу

1. Джангы дерсни ангылатуу.

Устаз дерсни ангылатууну эки тюрлю вариантда башларгъа боллукъду: 1. Къангада бир белек айтымны хазыр этиб туруб; 2. Таблица хазырлаб келиб, аны бла.

Юлгюге быллай айтымла алыргъа болады:

Мен сизни вокзалда
сакъларма.

Алий Шаукъарагъа
отуннга кетгенди.

Бир кюн къалын чегет-
чикни къыйырында джы-
йылыу башланды. (Х. О.)

Мен сизни вокзалда,
кассалы залда, сакълар-
ма.

Алий Шаукъарагъа,
Джамай Къулакъгъа,
отуннга кетгенди.

Бир кюн, ингир ала,
къалын чегетчикни къы-
йырында, гокка хаислы
талачыкъда, джыйылыу
башланды. (Х. О.)

Айтымланы бу къауумун тинтиб, тенгleshдириб къарасакъ, аланы магъана джаны бла бир-биринден башхаракъ болгъанларын сезебиз. Алай демеклик: онг джаанында столбикдеги айтымлада орунну болумлары танытхан сёзле алларында келген болумланы магъаналарын кесгин этедиле, белгили интонация бла, пауза бла окуладыла.

Алай а айтхан адамны окъугъанына кёре салыргъа керек болады тыйгъыч белгилени, неда джазгъан адамны тыйгъыч белгиле салгъанына кёре окъургъа керекди:

Мен сени вокзалда кассалы залда сакъларма. Мен сени вокзалда, кассалы залда, сакъларма.

II. Джангы дерсни бегитиу:

1. 163-чю ишни толтуруу.

2. Соруулагъа джууаб этиу:

а) Орунну болумлары не кёзюуде джаякълаб келирге боладыла

б) Быланы джаякълануулары (джаякъланмаулары) нени себебинден болады?

III. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

IV. Юйге: § 44. 164-чю иш. Орунну сёзлеулерин къайтарыгъа.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Заманны болумларыны джаякълаулары.

Дерсни мураты: Сохталагъа заманны болумларыны джаякълауларыны юсюнден толу хапар берну, тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Озгъан дерсни соруу, аны тинтиу, бегитиу (§ 44. 164-чю иш.)

1. Джазыу ишлени къалай толтургъанларын, тыйгъыч белгилени салгъанларын тинтиу.

2. Соруулагъа джууаб этдириу:

а) Орунну болумлары не кёзюуде джаякълаб келирге боладыла?

б) Орунну джаякълагъан болумлары айтымны къалайында тюберге боладыла?

в) Аланы джаякълануулары нени себебинден болады?

II. Джангы дерс:

Джангы дерсни ангылатыуну 58-чи дерсни формасында бардырыгъа боллукъду.

Мен ингирде кетерикме.

Мен бюгюн ингирде кетерикме.

Былтыр бу заманда совхоз гардош салыб башлагъан эди.

Тюнене кюнортагъа автобус келген эди.

Мен бюгюн, ингирде, кетерикме.

Мен ингирде, сагъат алтыда, кетерикме.

Былтыр, бу заманда, совхоз гардош салыб башлагъан эди.

Тюнене, кюнортагъа, сагъат эки бола, автобус келген эди.

58-чи дерсде чертилгенча, заманы болумларыны да джаякълаулары алайды. Башындагы айтымланы джазылгъанларыча, тыйгыч белгилени салынганларыча, белгили интонация бла, логика басым сала, керекли пауза бла окъургъа керекбиз. Алай болмай, бир адам айтыб, башха адам джазса, ол айтхан (окъугъан) адамны къалай айтханына кёре, айтымны керекли членлерин джаякълатыб, тыйгыч белгилени да анга кёре сала джазаргъа керекди.

III. Джангы дерсни бегитну.

1. 45-чи параграфда материал бла шагърейлендириу.

2. Соруулагъа джууаб этну:

а) Заманы болумлары къалай джаякълайдыла? (Не кёзюуде, нени себепинден?)

б) Аланы орунну болумларыны джаякълаулары бла бирчалыкълары неди?

3. 165-чи ишни толтуруу, багъа салуу.

IV. Дерсни тамамлау, багъа салуу.

V. Юйге: § 45. 166-чы иш. Заманы сёзлеулерин къайтарыргъа.

Алмышынчы дерс

Дерсни темасы: Этимсёзлеуно, этимсёзлеу оборотланы джаякълаулары.

Дерсни мураты: Этимсёзлеу бла этимсёзлеу оборотланы джаякълауларындан толу хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитну (§ 45. 166-чы иш).

Джазыу ишлени устаз тинтеди, тыйгыч белгилени алай нек салгъанларын ачыкълатады, материалшы бегитир ючюн, ал дерседеги соруулагъа джангыдан джууаб излейди.

II. Джангы дерс.

Бизни тилде этимсёзлеуле бла алагъа бойсунуб келген сёзле (этимсёзлеу оборотла) кёб тюбейдиле, асламысына джаякълаб келедиле. Бу затха шагъатлыкъ этген талай юлгюге къарайыкъ:

1. Уучу, бёрюню ызын ызлай, терен къулакъгъа тюшдю.

2. Бёрюню ызын ызлай, уучу терен къулакъгъа тюшдю.

3. Уучу терен къулакъгъа тюшдю, бёрюню ызын ызлай.

Сабийле иги ангылар ючюн, бир айтымны, магъанасын тюрлендирмей, 3 тюрлю джазыб, этимсёзлеу оборотну айтымны къалайында тюбесе да, джаякълаб келгенин чертерге керекди.

Этимсёзлеу кеси хар заманда джаякълаб келмейди:

Хасан, къолуна гёрохун алыб, эшикге джууукълашхан фашистлени уруб агъызды.

Туруб айтды, суююб келди, илгениб турду, барыб сорду, д. а. к.

Хапарчыны тюз аллында келген джалап этимсёзлеу джаякъламайды, хапарчыны къурамына киреди.

Башха кёзюуледе джаякълаб келирге болады. Сёз ючюн: Сора Хасан, бауурланыб, джолгъа джууукъ барды. (Х. О.) Къанамат, къараб туруб, джасауайгъа мыллык атды. (А. Х.)

III. Джангы дерсни бегитну. 167-чи ишни толтуруу, соруулагъа джууаб этну:

1. Этимсёзлеу не кёзюуде джаякъламайды?

2. Этимсёзлеу оборот айтымны къалайында тюберге болады?

IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

V. Юйге: § 46. 168-чи иш.

Алмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Тенглеш оборотну джаякълауу.

Дерсни мураты: Тенглеш сёзле бла оборотланы джаякълауларындан толу хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитиу (§ 46. 168-чи иш).

168-чи ишни окъутуу, тыйгъыч белгилени салынганларын ачыкълау, 60-чы дерсни аягъында салынган сорууланы къайтарыб соруу, алагъа джууаб алыу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Тенглеш сёзле бла оборотла да, этимсёзлеуле бла этимсёзлеу оборотлача, тилде кёб тюбейдиле, таб джаякълаб келиулерин да бир-бирине бек ушайды. Ол себеден бу теманы ангылатыуну 60-чы дерседча бардырыргъа боллукъду устаз.

1. Къурмач чартлагъанча, окъла бурууну эски къагъаларына ташайдыла. (X. O.) Былайда тенглеш оборот айтымны аллында келеди.

2. Аны къатагы, сингир санлары, тенсерге ишленгенча, тойгъа таб джарашадыла. (B. X.)

Бу айтымда уа ортасында келеди.

3. Бизни школ да, сиздегича, орта школду. Былайда да айтымны ортасында келеди.

4. Совхозну будай сабанлары, тенгиз чайкъалгъан кибик, чайкъаладыла. Окъуу, культура, илму, бизде ёсген чакълы, бир джерде да ёсмейдиле.

Бу айтымда уа «кибик», «чакълы» деген сёзлени кючю бла къуралгъандыла тенглеш оборотла, деб ангылатыргъа керекди сабийлеге.

Этимсёзлеуча, тенглеш сёзле да хапарчыны тюз аллында келселе, джаякъламайдыла:

Аубекир ишине ашыкъгъанча кёрюне эди. Унук кимге да адамча сёлешеди.

Кеслери да, башында айтылгъанча, къурам хапарчыны составына киредиле.

III. Джангы дерсни бегитиу:

1. 181-чи ишни джартысын толтуруу.

2. Соруулагъа джууаб этиу:

а) Тенглеш сёзле бла оборотла тилде къалай тюбейдиле?

б) Ала къалай джаякълайдыла?

в) Тенглеш сёзле не кёзюуде джаякъламайдыла? Не ючюю?

IV. Дерсни тамамлау. Къысха халда джаякълауну къайтарыу, айтымны джаякълагъан членлерини тенглендириу, бирчалыкъларын (башхалыкъларын) айы-

рыу: аланы тилде кѣб (аз) тубегенлерин чертну, д. а. к.
V. Джууаблагъа багъа салыу.
VI. Юйге: § 47. 183-чю иш.

Алмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Левитанны «Март», «Джаз — уллу суу» деген суратлары бла сочинение джазыу.

Дерсни мураты: сабийлени байламлы тил байлыкъларын ёсдюрюу, сѣлешген, джазгъан заманда джаякълагъан членлери болгъан айтымла бла тюз хайырланыргъа юретну.

I. Сохталаны суратны магъанасын ангыларгъа хазырлау. Устазны хаары (кириш ушагъы).

Джылны чакъларыны ичинде эм алапат, эм сейирлик чагъына санайдыла джазны. Джаз саулай табигъат кышхы джукъудан уянады. Кюн джарыкъ тийиб, къарла эриб, ырхычыкъла шоркълудаб башлайдыла. Тереклени чирчиклери бѣркейиб, чагъаргъа хазырланадыла. Джылы кюнле башланадыла. Джаз дегенниг кюндю, джарыкълды, чууакъ кѣкдю. Джазны юсюнден кѣб назму джазылгъанды. (Эртдеден огъуна сабийлеге берилген назмуланы кесини окъутуу, неда юзюклени азбар айтдырыу (Биджаланы А. «Джаз»; Тютчевни «Джазгъы суула»; А. С. Пушкинни «Гонимы вешними лучами»; И. Никитинни «Сюйюн, джаз келеди», дагъыда башхаланы). Суратчыла джазгъа уллу суймеклик бла кѣргюзтедиле аны арнулугъун.

Джаз тамам кесини эркинлигини кѣлуна алгъаны Левитанны «Март», «Джаз — уллу суу» деген суратларындады.

Левитан И. И. кѣб джашамагъанды (1861 — 1900), алай а аны кѣлу бла салынган джюзден аслам орус табигъатха аталгъан сейирлик сурат кълалгъанды. Гитчечик заманында огъуна Левитан суратчы болургъа талшыгъанды. Джарлы юйдегидѣ туугъанды, ол себебден муратына джетер ючюн, аз кыйынлыкългъа тѣзменди. Алай болса да, Левитан опеки джылында Москвада сурат салыргъа юретнучю училищеге киреди. Аны терен фахмусу устазлагъа, тенглерине да кысха заманы ичинде белгили болады. Училищеге окъугъан джашла салгъан суратладан къуралгъан выставкада аны суратлары эм маджалгъа саналгъандыла.

Левитан суратны къараб салыргъа суйгенди, кеси

да бир пейзажны экинчи кыйтарыгъа ёч болмагъанды. Ол кесини суратларында табигъатны джашауун, адам аны ангылагъанын, сезгенин кёргюзтюрге тырмашанды. Табигъатны билмеклиги, ангыламакълыгы, анга суймеклиги «Март», «Джаз — уллу суу» деген суратлада кёргюзтюледи. Сейирликдиле башха суратлары да: «Алтын къач», «Къайын чегет», «Владимирка», дагъыда башхала.

Левитанны суратларына «Ата джуртха суймекликни школу» дейдиле. Ол орус табигъатны «джашырылыб» тургъан сейирлигин, тамашалыгъын, аны джюрегин кёргюзтюб кетгенди бизге.

II. Суратлагъа къарау, анализ этиу. Сёзле бла ишлеу, юйде сочинение джазарча, материал хазырлау.

Ушакъ бардырыгъа соруула	Хайырланьргъа материал (сёзле, сёзтутушла, айтымла)
1	2
1. И. И. Левитан —орус табигъатны белгили суратчысы.	Терен фахмулу суратчы, табигъатны джюрек къыллары бла ангылагъан адам.
2. «Март» деген суратда кыйсы кёзюу суратланады?	Джазны бурну, джазны башланганы, табигъатны уяна башлагъаны.
3. Былай къарагъанлай, суратда не кёрюнеди?	Терен къар, джарыкъ кюн, таптаза суу.
4. Джазны къаллай ышанлары кёребиз?	Эрий тебреген къар, биринчи ырхычыкъла, къозгъала башлагъан акъ кыйынчыкъла, джазгы тамчы.
5. Онг(сол) джанында уа неле кёрюнедиле?	Агъач юйню къабыргъасы, кюнню тюз таякълары, ат, чанагъа джегилиб; джашил наратла.
6. Суратны артырагъында уа неле кёрюнедиле?	Мазаллы эмси терекле, къаралыб тургъан терекле.
7. Джазгы кюн къаллай халда суратланыбды?	Сейирлик кюн, ариу кюн, бутуеуз, джылы, таза хауалы, март кюн.
8. Къаллай бояула бла салынганды сурат? Къаллай кёбдю?	Джарыкъ бояула, юйню къабыргъасы сары, акъ къар, чууакъ кёк.

1	2
9. Нени юсюнден хапар айтады суратчы?	Джазны келгени, табигъатын джангыра башлагаъны, уяна тебегени, табигъатха суюмеклиги.
10. Джазны не кёзююню юсюнденди «Джаз—уллу суу» деген сурат?	Джазны терени, джаз кесни эркинлигин туура къолуна алгъан заман.
11. Суратха «Уллу суу» деб нек атагъанды?	Кёб суу, баргъан суу шуулдайды; джаз а суула артыкъ да бек шуулдайдыла.
12. Эки суратны бирчалыкълары неди? Башхалыкълары уа?	Экисинде да Левитан джылны бир чагъын салгъанды, биринде джазны джангы башланганы, экинчиде джаз тамам толуб тургъаны.
13. Суратда адам болгъаны неден белгиледи?	Джегилиб тургъан ат, юй, къайыкъ, ачылыб тургъан эшик.
14. Адамны къаллай сезимлерни къозгъайдыла суратла?	Джюрек къылланы тебиндирдиле, табигъатха башха тюрю къараргъа юретдиле.

Сочиненини планын салуу:

1. И. И. Левитан — пейзажны уллу чемери.

2. Суратлада табигъатны кёрюнюю:

а) джазны башланганы («Март»).

б) джазны терени («Джаз — уллу суу»).

3. Суратланы композициялары.

4. Суратланы бояулары (колорит).

5. Суратланы адамны халын къозгъаулары.

6. Суратха къарагъан адам не сезимле сынайды?

IV. Берилген план бла ауздан хапар къурау, башында берилген сёзле бла, сёзтутушла бла, айтымла бла.

V. Сочинениге эниграф салуу:

«Джашил джаз джетди,
Джылы джел къагъыб.
Кёгет терекле,
Къурмашча чагъыб...» (Х. О.)

VI. Юйге: сочинение джазаргъа.

Туура эмда сёдегей сёзле

Тематика план (8 сагыат)

№№	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билирге керекли сёзле бла оборотла	Тил ёсдюрюю ишлени тюрлюлери
63	Туура сёз, аны тыйгъыч белгилери.	Синонимле.	Къабынга, кёз-къулакъ.	Туура сёзю бла диалогу болгъан текстни кесгин окъуу.
64	Туура сёзде тыйгъыч белгиле (аягъы).	Этимсыфатны, аны къуралыуун къайтарыу.	Башмакъ; ташламай; пулеметну джерлеб; бел къатдырыб.	Сочинение—миниатюрала.
65	Сёдегей сёз.	Болушлукъчу этимле.	Шыбырдаб; стымлаб; бети тюрлениб.	Текстни кесгин окъуу, соруулагъа джууаб этиу.
66	Сынау диктант.			
67	Диалог, цитата, алада тыйгъыч белгиле.	«Хо», «Огъай» деген айтым сёзле.	Тонаучу; джолукъгъан; шаркъ деб эсине тюшдю.	Диалогу болгъан текстни кесгин окъуу.
68	Диалог, цитата (аягъы).		Кёнделеи адам, чорт-акъыл адам, айбат, сыйдам, ариу, келбетли, суююмлю.	Цитаталары болгъан текстни кесгин окъуу
69	Сынау изложение.			
70	Изложение-лени тинтиу, джылны аягъында тамамлау дерс			

Алтмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Туура сёз, аны тыйгыч белгилери.

Дерсни мураты: Туура сёзлю айтымладан билимни терен этну, этимлени синоним кѡауумларын кѡайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени ал класслада туура сёзлю айтымладан алгъан билимлерин тинтиу, эслерине тюшюрюу. Бу мурат бла бир бёлек айтымны тинтебиз:

1. Мёлехан, Ибрагимни ойнаргѡа кетгенин эслеп: «Тохта, атанг бир келсин, мен сени кѡабынга джыйдырма», — деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайыб кетди. 2. Кѡайда кёргенме мен бу адамны?» — деб сагъыш эте, Бадимат келген кѡонакъны кёзюне джити кѡарады. (А. Х.) 3. «Айыб этме, сен кѡайданса? — деб сорду джаралылары бири. — Азрет деб сени кѡарнашынг бармыды?» (Х. О.) 4. «Ким эсенг да, биз сени танымайбыз, — деди Санин, — алай а бизни бла иннетинг бир болгъаны ачыкъды». (Кѡ. Д.)

II. Лексика-фразеология иш бардыруу.

«Кѡабынга джыйдырма», «ташайыб кетди», «джити кѡарады», «иннетинг» деген сёзлени магъаналарын кесгин ангылатуу. Кѡабынга джыйдырма — тынч этдирирге, бой салдыртырма, айтханыма сыйындырырча этдирирге; ташайыб кетди — кириб кетди, кёрюмей кѡалды; джити кѡарады — эс ийиб кѡарады, сымарлаб кѡарады; иннетинг — муратынг, нюзюрюнг.

Ангылатыб бошагъандан сора, туура сёзлю айтымла кѡуурагѡа да боллукъбуз: 1. Гурт тауукъ. Добарчыкъны кѡансытханын кёрюб: «Неллайса, кѡабынга джыйдымы?» — деб чабды Алийчик. 2. «Былайдагъыла барыгъыз да сау кѡалыгъыз, эсен кёрюшейик!» — дей, машинаны юсюнден кѡол булгъай, ташайыб кетди Хасан. 3. «Бизни иннетибиз, — деди партизан отрядны командири Бархозланы Аскер, — тамбладан кѡалмай хуторчукъну джаудан сыйырыргѡады».

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Туура сёз деб неге айтабыз?

2. Туура сёзлю айтымны непча, кѡайсы кѡауумлагѡа юлеширге болабыз?

3. Туура сезде кьаллай тыйгыч белгиле джюрю-тюледиле?

4. Туура сёз айтымны кьалайында тюберге болады?

5. Айтымда ориуна кёре тыйгыч белгиле кьалай салынадыла?

6. Туура сёзю болгъан айтымла кьалай окъуладыла?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салуу.

V. Юйге: §§ 48, 49. 186-чы ишни джазаргъа, тыйгыч белгилени алай нек салгъанларын ангылатыргъа; хар айтымны, юлгюде кёргюзтюлгенча, схемаларын этерге.

Алтмыш төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Туура сезде тыйгыч белгилени джюрютюлюулери (аягъы).

Дерсни мураты: Туура сёз айтымны талай джеринде тюберге боллугъун ачыкълау, анга кёре тыйгыч белгилени кьалай салыргъа керек болгъанын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитиу (тура сёз, аны тыйгыч белгилери. §§ 48, 49. 186-чы ишни тыйгыч белгилерин сала джазаргъа).

Айтымланы бирем-бирем окъуб, аланы тыйгыч белгилерин кесгин ангылатыр ючюн, төбен берилген сорууланы керекли джерде сала, сабийлени билимлерин бегитиу:

1. Туура сёз деб неге айтабыз?

2. Авторну сёзлери уа кьалай боладыла? Ала неге керекдиле?

3. Айтымда туура сёз кьалай тюберге болады? (Аллында, ортасында, аягъында, неда къуру бир айтымда болуб кьалмай, экиге-ючге да атлаб тюбегени.)

II. Жангы дерс. Дерс, башында айтылгъанча, муратына джетер ючюн, устаз хар бир джорукъгъа (азмы тюбейди, кёбмю тюбейди) тыйыншы юлгюле (айтымла) къураб джаздырыргъа керекди, аланы сабийле кесгин ангылар ючюн, схемала салыб кёргюзтюрге болады.

1. «Тамбла эртденбла, сагъат алтыда, келликди автобус», — деб къууандырды устаз экскурсиягъа ба-

рыргъа талпыб тургъан сохталаны. «Т», — а. 2. Къанамат Бийнегерни къулагъына шыбырдаб: «Иги саян, Апанасча семиз болуб, къачда бир прк кесер эди, къуру къарын джауу бир джылгъа джетерик эди», — деди. (А. Х.) А: «Т», — а. 3. «Мени айтырым олду, — деди командир, — буйрукъну толтурмай, ызыгъызгъа къайтмагъыз». (Х. О.) «Т, — а, — т». 4. «Ашхы къонакъ, не аман хапар алыб келдинг!» — деб Казим, энишге къараб, кёб турду. (Дж. З.) «Т!» — а. 5. Темуркъа, кёзлеринден келген джыламукъланы сюрте, Тауланга бурулуб айтды: «Да, Таулан, джашчыкъны санга аманат этеме, тургъан джеринде кёз-къулакъ бола тур, марджа...» (А. Х.) А: «Т...» 6. «Тамбла танг ата мен джолгъа чыгъама,—деди Сагъит Османга.— Бусагъатда Къанаматха кеси элине барыргъа чыртда боллукъ тюлдю, аны ангылатыб айт». (Къ. Д.) «Т, — а. — Т».

III. Джангыдан бу башындагъы айтымланы тыйгъыч белгилерин соруб, дерсни да тамамлай, джууаблагъа багъа салуу.

IV. Юйге: § 49. 187-чи иш. (Классда аууздан айтымланы къалай этериклерин 2—3 сабийге соруб, болушуб ангылатады устаз.)

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сёдегей сёз, туура сёзю сёдегей сёзге буруу.

Дерсни мураты: Сохталагъа сёдегей сёзден толду хапар берну, туура сёзю сёдегей сёзге тюз бура билрге юретну, ол кёзюуде къаллай джорукъланы бузмазгъа кереклисн ангылатыу.

Дерсни баруу

I. Юйге берилген ишни соруу, аны бегитну. (§ 49. 187-чи иш.)

Джазыу иш тынч болмагъаны себебли, сабийлени ишни толтургъанларына, тыйгъыч белгилени тюз салгъанларына кёре, джорукъну ангылагъанларына кёре, талай сохтаны джууабына багъа салыргъа боллукъду устаз. Джангы дерс озгъан дерс бла байламлы болгъаны себебли, созмай, джангы материалны ангылатыб башларгъа керекди.

II. Джангы дерс. Бу материалны ангылатхаан заманда устазны эсинден чыртада бир зат кетмезге керекди: не тюрлю туура сёзню да сёдегей сёзге буруб барырга болмайды, артыксыз да айланыуу, междо-метнеси, кириш сёзлери, кёлтюртюучю кесекчиклери аслам болган туура сёзлени. Экинчиси, туура сёздеги кавычкаланы, соруучу, кёлтюртюучю белгиленни сёдегей сёзде сакъланмагъанлары ачыкъланырга керекди.

Андан сора туура сёзню сёдегей сёзге буруб башларга боллукъбуз, алай а бу кёзюуде да белгили джорукъланы бузарга болмагъаны ачыкъланырга керекди. Сёз ючюн, туура сёздеги «деб» сёдегей сёзде болмазга керекди, д. а. к.

Башында айтылгъанны юлгюле бла бегитебиз:

1. «Хасан, сеп госпиталда къачан джатхан эдинг?» — деб сордула аскерчи тенглери. Хасанга аскерчи тенглери аны госпиталда къачан джатханын сордула. 2. «Мен сизни кёлню къатында сакъларма», — деди Азрет бизге. Азрет бизни кёлню къатында сакъларын билдирди. 3. «Аланла, сиз ангылаймысыз, мен бу китабны заманында библиотекага къайтарырга керекме?» — деб тенглерине джити къарады Унух. Бу айтымны толусу бла сёдегей сёзге буруб къоярга болмайды, не ючюн десенг, айланыуун айтымга член этерге болмайбыз. Сёз ючюн: «Мен бу китабны заманында библиотекага къайтарырга керекме», — деди Унух, тенглерине джити къараб. Унух, тенглерине джити къараб, китабны заманында библиотекага къайтарырга кереклисин ангылатды.

III. Джангы дерсин бегитиу. 188-чи ишни джартысын толтуртуу, соруулагга джууаб алыу:

1. Сёдегей сёз деб неге айтабыз?
2. Туура сёзню сёдегей сёзге къалай бурабыз?
3. Туура сёзлю айтымланы барысын боламыды сёдегей сёз бла алмашдырырга? Нек болмайды?

IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

V. Юйге: § 50. 189-чу иш. Болушлукъчу этимлени къайтарырга.

Алтмыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъулгъан темаладан, орфография бла пунктуациядан билимини тинтиу.

Текст

1. Акка, акъырынчыкъ атлай келиб, таууш этди: «Джашчыкъ, кюнню кёзю ташайыб кетеди, къойланы къобар да кюнбетге джай». 2. Тюенене, тамам ма бу заманда, былайтын къабан сюрююу бла озгъан эди. 3. Кюнню таякълары кёкенлеге тегюле, джашил кырдыкны джылтыратадыла. 4. Алий, автобусну келлигинден тюнгюлюб, озгъан машинналагъа къол келтюрюб башлады. 5. «Огъай, аланы ызындан сюрюб айланчыкъла чыгъарыкъ болмазла. Ала Ата джуртну атыб кетгенледиле», — деб Локъман, атлыланы ичинден негерлерини чыгъарыб, ызындан тизиб кетди. 6. «Ким билсин, малланы тамбла огъуна чыгъарыгъыз сыртха деб тохтарыкъ эселе да, билмейме», — деди бёлюмню зоотехниги тууарчылагъа. 7. Былайда, Муху Башында, кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхырда, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. (Х. О.) 8. «Анам, мен бюгюн юйде къалыб не ишлерикме?» — деб сорду Аминатха джашы. 9. «Хо, джаным, тюз айтаса», — дей, Зулихат Байдыматдан баш алыргъа изледи. 10. «Къайдады къуш дегенинг, мени кёзюм джетмейди?» — деб Таулан къолун мангылайына келекке этиб къарады. (А. Х.) 11. Сора ханны гитче къызы, толгъан айча, ышаргъаны, кюн тийгенча, къаланы башындан къарады.

Алтмыш джетинчи дерс

Дерсини темасы: Диалог бла цитата, алада джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

Дерсини мураты: Сабийлеге диалогла бла цитаталадан толу хапар берну, тыйгъыч белгилени ангылатыу, туура сёз бла бирчалыкъларын (башхалыкъларын) айырыу.

Дерсини барыуу

1. Джангы дерсини ангылатыу.

1. Сохталаны энчи ишлетну (китабны 51-чи параграфында материал бла шагърейлендириу, диалогну юсюнден билгенлерин эслерине салыу).

2. Юрешну ишле. 1. Кесгин окъуу (текстлени).

— Рахим! Бир таурух айтсанг а.

— Нек?

— Мен сени таурухларыңгы бир бек сюеме.

— Мен сеннге билген таурухларымы айтханма, энди билмейме.

— Кесинге джалындырма да, бир айт.

— Ахырда да, кьоймай эсенг, мен сеннге алапат джыр айтайым.

— Мен, бурунгу кюу джыр айтсанг, сюе эдим, — дегенимде, Рахим манга, бу джырны джырлагъан да этиб, хапарын да айтды:

Бир шугут джылан
Мийик къаягъа
Сюркелиб чыгъыб,
Салкъын ёзенде
Къыппа чулгъаныб
Тенгизге къараб
Джатыб тура эд...

(М. Горькийден.)

— Къайда эсе да, ол балта кибикни табмайма!

— Балтаны бери джыйыб турмагъаныбызны билменинг сейир тюлмюдю? Бар да, гёзенчикге къара. Анда кёрюне эди!

— Да, анда кёрюне эсе, сора андады.

— Огъурлу!

— Ой, джаным, не дейсе?

— Сыртыңгы бери бурчу!

— Айхай, бурайым. Ма, бурдум.

— Бу не затды?

— Асто-о-фирулла, мынга бир къара. Мен а эртденли муну излейме. Кет, барайым да ишми этейим, — деб кетеди. («Огъурлу».)

— Не хапар элде?

— Хапар игиди...

— Нек тыңгылаб тураса да сора? Айт...

— Юч письмо келгенди.

— Кимге келгенди? Кимден?

— Ахияны джаны бла солагъай Идрисден.

— Бирн уа?

— Бирине уа сенден сюйюмчю, Акка.

Ахматдан сурат да, письмо да келгенди... («Кюмюш Акка».)

3. Окъулгъанны юсюнден ушакъ бардыруу:

Текстлени юсюнден не айтыргъа боллукъду? Джаратдыгъызымы сиз аланы? Джаратдыгъызы эсе, нелерни джаратдыгъызы? Баш эмда сансыз членлени болгъанларына кере, къайсы къауум айтым кёбдю? Диалог сёлешинде биз толмагъан айтымла бла нек хайырланабыз?

4. Цитаталаны ангылатуу.

Автор, къаллай да болсун бир чыгъарманы джаза эсе, неда ким да болсун бир затны юсюнден айта эсе, ол айтылгъан, джазылгъан затха толу ийнанмакълыкълар болур ючюн, башха адамны сёзлери бла хайырланады.

Алай бла бир адам башха адамны айтхан, джазгъан сёзлерин кесини айтханына, джазгъанына ишек-сиз болдурур ючюн, хайырланган сёзлеге цитата дейдиле.

Цитата бир сёзден, сёзтутушладан, айтымладан, бир-бирде уа сау абзацдан къуралыргъа да болады.

Мечиланы Казим былай айтханды ёлюмню юсюнден:

«Ёлюм келир, джашым тутуб джыгъалмаз.

Ёлюм келир, итим чабыб тыялмаз.

Ёлюм келир, алай а пазму къаламы оялмаз...»

Автор, Къанаматны сёзге чемерлигини чертер ючюн, былай айтдырады героюна: «Мени не ханарым боллукъду, кечем бёрю, кюнюм ит». Неда Къыяматны «къарангыракълар адам болса да, эм хыйлачы, эм дуркучу» деб, аны сифатын да алай ачыкълайды. Берилген юлгюлени тинтген кёзюнде цитатала толу айтым болуб, авторну сёзлери да къошулуб келген заманда тамам туура сёзча болгъанларын чертерге керекди.

II. Джангы дерсни бегитну. Соруулагъа джууаб этдируу:

1. Диалог деб неге айтабыз?
2. Диалогну туура сёз бла бирчалыгъы неди?
3. Туура сёзден башхалыгъы уа недеди?
4. Диалог кёбюсюне не халда тюбейди?
5. Цитата деб а неге айтабыз?
6. Цитатала къалай къуралыргъа боладыла?
7. Цитаталаны туура сёз бла бирчалыкълары недеди? Башхалыкълары уа?

II. Дертни итогун чыгъаруу (тамамлау) джууаблагъа багъа салуу. Сохтала бла бирге бу дерсте биз

туура сѣз бла диалогну, цитатаны бирчалыкъларын, аланы къайсысы бла къачан хайырланыргъа боллугъу-бузну ачыкъладыкъ.

IV. Юйге дерс: § 51. 191-чи ишни тыйгъыч белгилерин сала джазаргъа. Заманнга кѣре, классда аууздан къалай этериклерин ачыкъларгъа.

Алтмыш сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Диалог бла цитата, алада джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Сабийлени туура сѣзде, диалогда, цитаталада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретиу, сынау ишге хазырлау.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитиу (§ 51. 191-чи иш.)

1. Джазыу ишни окъутуу, тыйгъыч белгилени терс (тюз) салынганларын ачыкълау.

2. Соруюлагъа джууаб алыу:

а) Диалог туура сѣзню бир тюрлюсюдю деб нек айтабыз?

б) Башхалыгъы недеди? (Ушакъ халда тюбегени, эки тюрлю джазылыуу, толмагъан айтымлары кѣб болгъаны, д. а. к.)

3. Цитата деб неге айтабыз?

4. Муну туура сѣз бла бирчалыгъы (башхалыгъы) бармыды? Бар эсе, нени сеbebинденди ол?

5. Цитатала эки тюрлю джазылыргъа боламыдыла?

II. Энци ишни толтуруу, аны классда тинтиу (тыйгъыч белгилени тюз, терс салынганларын ачыкълау, аланы алай салынныкъларына шагъатлыкъ этген джорукъланы, китабдан табыб, неда алайлай биле эселе, айтдыруу).

Энци ишге текст

Кючюк бычакъны алыб, кынындан чыгъарыб, бир кесек да къараб туруб, ызына узатды Кюмюш Аккагъа.

- Меннге узатма, такъ белинге, сау джюрют!
- Огъай, кесингде турсун.
- Джаратмаймыса?

— Джаратама, иги бычакъды.
— Ал сора.
— Кесими бычагъым барды.
— Алай эсе, башха саугъа ал. Уялма, нек тынгылайса, нек къубуласа? Сагъыш эт да, тиле...
Кючюк, джукъ тилемей къюуб, Кюмюш Акка кетгенинде, излепени бизге айтхан эди.

— Айыб болур деб къойдум ансы, тилерим бар эди.
— Не зат?
— Тилесем, буу мюйюзлени бермезми эди?
— Бермесе, къояр, айт да кёр тамбла, — деген эдиле Кючюкге джашла. («Кюмюш Акка».)

III. Дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу.

Башында берилген соруулагъа джууаб этгенлерин да эсге ала, энчи ишни толтургъанларына кёре, айтыб, ангылатыб багъа алай салыргъа керекди.

IV. Ю йге: 48-ден 52-ге дерн параграфланы (§§ 48—51) къайтарыргъа, 192-чи ишни тыйгъыч белгилерин сала джазаргъа.

Алмыш тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау изложение.

Дерсни мураты: Сохталаны байламлы тил байлыкъларын, орфография бла пунктуациядан окъуу джылны аягъына билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Изложениени тексти бла шагърейлендириу, сёзле бла ишлеу.

КЮМИОШ АККА

Бизни элге джетерге, Къобан, тар джагъларындан ычхыныб, суун эркин джаяды. Сууну арасы узун айрымканды. Айрымканны ол джаны къарагёген, бу джаны тал чыбыкъ, арасы уа шапталды. Шаптал чакъса, къар джаугъанча, агъарады айрымкан. Джай келгенлей, кём-кёк кегереди. Къачда, чапракъ агъа тебресе, сап-сары бет алады. Къыш келсе уа, къар басыб, бнягъынлай, акъ болады.

Къобан эки бѣлюннген джерде, айрымканны къараулуча, къыш да, джай да Кюмюш Акканы тирмени сиреледи. Тирмен эскиди, эртде ишленнгенди. Кюмюш Акка уа тирменден къартды. Анга къарасанг, къачан эсе да джаш болгъанына ийнанмайды кѣзюнг. Сырты къынгыр, къолунда гулоч таякъ, сакъалы къалын.

— Акка, нек къынгырса?

— Суу агъачны джухтанма, джашым!

— Акка, джерге терт нек бююлгенсе?» — десенг:

— Джашлыгъымы излейме, сакъалы джашым, — дейди.

Алай айтыб, ышарса, сакъалы энишге созулуб, узунуракъ, мангылайы ёрге джыйылыб, бухар бѣркю мийнгирек болады.

— Джылынг неди? — деб сорсанг:

— Оллахий, алдарыкъма, атам хариб айтханнга кѣре, къунаджинибиз Голчу биринчи къозлагъан джыл туугъанма. Къайсы джыл къозлагъанын а тюзеталмай-ма.

Хар сѣзюн чамгъа бурмай айтса, алай къарт тюлдю Кюмюш Акка. Кѣб джашамагъанды, кѣб кѣргенди. Кѣб адамны кѣзюн къысханды, кѣбню ашыргъанды ол Къарачай къулакъгъа, къабырлагъа. Элде Кюмюш Аккадан кѣб садакъа берген джокъду. Акка къарт болмаса, ким болсун къарт? Эгечи, къарнашы ёлген бла да къалмай, эки къызы замансыз тюшгендиле джер тюбюне. Аладан сора да кѣб джууугъуна, тенгине ачыгъанды Акка.

Бирин ашырыб къайтыргъа, бирине кѣзюу джетиб, ана, ата тукъумундан да кеси бла эм кичи джашы Ахмат болмаса, кишиси къалмагъанды Кюмюш Акканы. Хар джыл сайын Кюмюш Аккагъа, къайгъы сѣз бере, элчиле: «Къыйынлыгъынгы арты бу болсун», — деб тилей, къыйынлыкъ да келирин кыймай, келиб къалана, къынгыр этгенди тирменчини.

Тирмен таш къатыды. Къаты болса да, не сыныб, не бурула-бурула ашалыб, тауусулады. Кѣб ташны аушдургъанды Кюмюш Акка джашагъанлы. Ташдан ишленсе, Кюмюш Акка да сынар эди. Башха затдан ишленнгенди да, тѣзе барады.

Сынаргъа кыймагъан бир зат барды адамны. Саны ташдан джумушакъды, ичинде да ташдан къаты бир ёзек барды. Насыб юлюшю болур ол ёзек. Бушуу, къайгъы, къыйынлыкъ джерге бююб кюрешселе адамны, насыб юлюшю тиреу болуб, ёрге кѣлтюрюб

кюрешеди. Аз тюлдю кимни да ол юлюшо. Хатерсиз джашау андан хар кюн сайын бир кесек юзе барса да, андан артына дери думп этиб к'оялмайды.

Джетмишинчи дерс

Дерсни темасы Сынау изложениелеге анализ бардыруу, ок'уу джылны тамамлау.

Дерсни мураты: Хар сохтаны джылны аягына не джетишимле этгенин, мындан ары неге эс б'ёлгюн ачык'лау.

Дерсни барыуу

I. Устаз хар сохтаны иши к'алай джазылг'анына, джылны аягына джетишими, джетишмегени неди, неге эс б'ёлрге керекди — бу затланы ангылатыу.

II. Сохталаны джылны аллында джазг'анлары бла аягында джазг'анларын тенглешдириб ок'уу, к'аллай джетишимлери болг'анын ачык'лау.

III. Сохтала джай каникулланы заманын к'алай ётдюрлюклерини юсюнден ушак' бардыруу.

VIII КЛАСС

Ал класслада ок'улг'анны к'айтарыу

(4 саг'ат)

ТЕМАТИКА ПЛАНЛА

I четверть

№№	Дерсни темасы	Билрге, эсе тутарг'а керекли с'езле	Байламлы тил ёсдюрюу
1	Айтымны членлери.	Ууурт; имбаш; сепкил.	Сочинение—миниатюра.
2	Бир баш членли айтым.	Шош; джетишим; опера; симфония; новелла; лекция.	Берилген айтымладан джарашдырыб, хапар к'урау.
3	Туура эмда с'едегей с'езле.	Таныг'уулу; митинг; буржуйла; тамг'а; сыркы; ажымсыз; к'ыбла; гаммеш.	Текстни хапарын айтдыруу.
4	Сынау диктант.		

ДЕРСЛЕ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны членлерин кьайтарыу.
Дерсни мураты: Сохталаны айтымны членлерини юсюнден билимлерин кенг, терен этюу.

Дерсни барыуу

I. Джайгы каникулланы юсюнден кириш ушакъ бардырыу (ким, кьалай, кьайда ётдюргени кашкулланы), сочинение-миннатура (каникулланы заманында сейр эпизодну юсюнден неда джай каникуллада неге юрепнгенини юсюнден).

II. Джазылган ссчинениеледе айтымланы членлерин табыу, соруулагъа джууаб этиб, «айтымны членлерин» деген теманы магъанасын ачыкълау:

1. Айтым деб неге айтабыз?
2. Айтымны члени деб а?
3. Айтымны членлери ненчадыла, ала кьайсы кьауумлагъа юлешинедиле? (Баш эмда сансыз членлеге.)
4. Айтымны баш членлери кьайсыладыла?
5. Сансыз членлери уа?
6. Сансыз членлени баш членледен башхалыкълары неди?
7. Айтымны членлери тилни кьайсы кесеклеринден кьураладыла?
8. Тилни кьуллаукъчу кесеклери айтымгъа член боламыдыла? Нек болмайдыла?

III. Класда биринчи ишни толтуруу, дерсни бегитюу.

1. Башчы деб неге айтабыз?
2. Хапарчы деб а?
3. Башчы тилни кьайсы кесеклеринден кьуралады?
4. Хапарчы тилни кьайсы кесеклеринден кьуралыргъа болады?
5. Башчы, кьуралыууна кёре, кьайсы кьауумлагъа юлешинеди?
6. Хапарчыла уа кьаллайла боладыла, кьуралыуларына кёре?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 1. 3-чю ишни толтурургъа.

VIII классны материалында «Айтымны членлери» деген темагъа къуру ишле берилиб къалгъаны себебли, VII классны материалында да кѣб параграфха созулуб джазылгъаны себебли, сохталагъа башында берилген сорууланы джаздырыб, анга кѣре джууабла хазырлагъыз дерге табыракъ боллукъ болур.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Бир баш члени болгъан бош айтымланы къайтаруу.

Дерсни мурагы: Бир баш члени болгъан бош айтымладан билимни терен этну, къауумлары бла джазыу, айтыу (сѣлешну) тилде тюз хайырланыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитну. (§ 1. 3-чю иш).

1. Айтымны члени деб неге айтабыз?

2. Айтымны членлери ненчадыла, ала къайсыладыла?

3. Айтымны баш членлери бла сансыз членлерини бир-биринден башхалыкълары неди?

4. Башчы кѣбюсюне тилни къайсы кесеклеринден къуралыргъа болады?

5. Тилни къуллукъчу кесеклеринден айтымны членлери къуралыргъа боллукъмудула? Нек болмайдыла?

II. Джангы дерс. Бир баш члени болгъан бош айтымла.

Бу теманы устаз эки тюрлю вариант бла къайтарыргъа боллукъду. Биринчиси, соруула салыб, алагъа толу джууаб алыб бошаб, югюлени хар соруугъа кѣре келтириб; экинчиси, югюлени келтириб, аланы къаллай айтымла болгъанларын, баш членледен къайсы болгъанына кѣре ачыкълаб, дерсни ангылатыуну алай бардырыргъа боллукъду.

1. Баш членледен бири болгъан айтымла къайсыладыла? (Башчысы болмай, хапарчысы болгъан айтымла; хапарчысы болмай, башчысы болгъан айтымла.)

2. Башчысы болмай, хапарчысы болгъан айтымла

къайсыладыла? (Башчылы айтымла; башчысыз айтымла.)

3. Башчылы айтымла къайсыладыла? (Белгили башчылы; белгисиз башчылы айтымла.)

4. Баш членледен къуру башчысы болгъан айтымла къайсыладыла? (Сохтала, джангылмай, «аталгъан» айтымла дерге керекдиле.)

Энди хар бир соруугъа югю келтириб джазаргъа боллукъбуз:

1. Не этиб башларыбызны билебиз. (Белгили башчылы айтымды, не ючюн десенг, «билебиз» деген сёз «биз» билебиз деб келеди, бети, саны; кимле болгъаны белгили болуб.)

2. Библиотекагъа джангы китабла келтиргендиле. (Белгисиз башчылы айтымды, не ючюн десенг, «ала» келтиргендиле, кимле болгъаны уа белгисизди).

3. Кюнледен эсе бюгюн сууукъду. (А. Х.) Бу башчысыз айтымды, не юсюн десенг, башчысы джокъду, керек да тюлдю ол.)

4. Украина. Гайсин шахар. Учсуз, къыйырсыз тюзле. Букъулагъан джолла. Былайда арыгъан совет аскерчиле бир кесек тылпыу алыргъа деб тохтадыла. (Х. О.) (Бу айтымланы аллындагъы ючюсю аталгъан айтымладыла, не ючюн десенг, баш членледен къуру башчылары барды, кеслери да тизген халда бир белгили макъам бла айтыладыла; тёртюню уа эки баш члени болгъан айтымды да анга бу дерсде эс бёлюрге керек тюлдю.)

III. Джангы дерсни бегитиу. 1. Заманнга кёре, 7-чи ишни толтуруу (ишде баш члени болгъан айтымланы табаргъа, аланы къайсы къауумдан болгъанларын айтыргъа). 2. Аллында берилген сорууланы къайтарыб салыб, алагъа толу джууаб алыргъа.

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу. Соруулагъа джууаб бергенлерине, дерсде эс бёлюб ишлегенлерине кёре, ангылатыб багъа салыу.

V. Юйге: § 2. 9-чу иш.

Ючюнчю дера

Дерсни темасы: Туура эмда сёдегей сёзле.

Дерсни мураты: Тура сёзде тыйгъыч белгилени къайтарыу, сохталаны къайтарыргъа берилген темаладан сынау ишге хазырлау.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тиштиу, аны соруу, бегитиу (§ 2. 9-чу иш).

1. Бир баш члени болгъан деб къаллай айтымгъа айтабыз? Ала къаллайла боладыла?

2. Белгили башчылы айтым деб къаллайгъа айтабыз?

3. Белгисиз башчылы деб а?

4. Аталгъан айтым деб къаллайгъа айтабыз? Аталгъан айтымла не кезюуде тюбейдиле?

II. Джангы дерс: туура эмда сёдегей сёзленни къайтарыу.

а) 1. Туура сёз деб неге айтабыз?

2. Сёдегей сёз деб а?

3. Туура сёзде къаллай тыйгъыч белгиле тюбейдиле?

4. Туура сёз къалайында тюберге болады айтымны?

Бу къауум соруугъа толу, кесгин джууаб алгъандан сора, устаз сабийле айтхан джууабланы тамамлай, хар бир тюрлю джорукъгъа юлгю келтириб джаздырады:

1. Аубекир, Мудалифни къулагъына шыбырдаб: «Заманны кеч этгенден хайыр джокъду», — деди. 2. «Россияны къорууламаса къ, Къарачайны къалай къорууларыкъбыз?» — деди Аслан джашлагъа къараб. 3. Гебенбаш къатын эт кесекни бурнуна тутуб ийисгеб айтды: «Не туурарыкъ эсенг да, этни къой ийисин кетер деб Дашагъа ненча кере айтханма, алай болгъанлыкъгъа бир айтханымы этерге унамайды». (А. Х.) Тамбла танг ата кетерикме, — деди Сагъит Османнга. — Бусагъатда Къанаматха кеси элине барыргъа чыртда боллукъ тюлдю, аны ангылатыб айт». (Къ. Д.) «Мени айтырым олду, — деди Борхоз улу, — немецледен «тил» келтирирге керекди». (Х. О.)

б) Туура сёзлю айтымланы сёдегей сёзлюлеге буруу, къаллай джорукъланы бузмай этерге кереклисин къайтарыу.

1. Аубекир, Мудалифни къулагъына шыбырдаб, заманны кеч этгенден хайыр болмазлыкъын ангылатды. 2. Аслан, джашлагъа къараб, Россияны къоруулаял-

масала, Қъарачайны къоруулаялмазлыкъларын ангылатды.

III. Джангы дерсни бегитиу, джууаблагъа багъа салыу. (Башында берилген сорууланы джангыдан къайтарыб соруб, берген джууабларына кёре багъалау.)

IV. Юйге: § 3. 12-чи иш.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Джылны аллында къайтарыргъа берилген темаладан билимни тинтерге.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Диктант джазыу.

Текст

1. «Хайда, сау къалыгъыз, мен танг атхычы Тебердиге джетиб, ишими тындыргъа керекме», — деб Махти саламлашыб кетди. (Б. А.) 2. Джети джукълаб эсимде джокъ эди, къолан къапчыгъым сау-саламаг къолума тюшерикди деб. Къайдан табылды?» (А. Х.) 3. Джай тау джайлыкълада сейирликди. Тёгерегинг мийик къарлы таула. Тюз къатынгда салкъын чегетле. Кирсиз къара суула. Кёб тюрю гокка хансла. 4. Бурнунгу башынгдан ёрге кёлтюрге. (Нарт сёз). 5. Ауур, суукъ булутла тауланы тёпелеринден ёзен ичлеге саркъа башладыла. 6. «Джалап аякъ, узун кёк чепкенчиги да юсюнде, Халиматчыкъны анасыны ызындан чыгъыб тебрегенин кёрген эдим», — деди Асият Марнямгъа. 7. Алгъа устаз, аны ызындан Алим бла Хасан кирдише. (Х. О.) 8. Биз чегетде не къоян, не тюлюкю, не кирпич кёрмедик. 9. Алайда эмеген да, джаш да сермешиб тебрегенидише. (Къ. Т.) 10. Таулап, Хамит сёлешген заманда, аны джашлыгъына, къарыууна, джумукъ кёзлерине, чыммакъ тишлерине къараб, юч кере терен ахсынды. (А. Х.) 11. Кюлме джашха, келир башха. (Нарт сёз.)

Синтаксис бла пунктуация

ТЕМАТИКА ПЛАНЛА

№.№	Дерсни темасы	Къайтарыу	Билирге керекли сёзле бла сёз-тугушла	Байламлы тил ёсдюрюу
	1	2	3	4

I четвертни аягы

Къош айтым

(28 сагыат)

5	Къош айтым. Къош айтымдан хапар берю.	Бош айтым, аны тюрлюлери.	Суюнюб; огоу; джан-джануар; тамакъ артхан таууш.	Текстни айтылган бетден башха бетге салыб айтыу. Берилген сёзле бла сёзтугушланы хайырландыра, хапарчыкъ джазаргъа юретиу.
6	Тенг джарашхан къош айтымла, аллада байламла.	Джалгъаучу байламла.	Тёрт джанына; шаушалмай; тунакы; джашнайдыла.	
7	Тенг джарашхан къош айтымда айырыучу байламла.	Айырыучу байламла.	Шылпы; аяз; сёдегей джангур.	Текстни окъуб, анга ат атау, халарын айтыу.
8	Тенг джарашхан къош айтымда къаршчы байламла.	Къаршчы байламла.	Зенит тобчула; ёхтемлик; толкун; сынгсый; къамам; дыккы.	Диалог болган текстни халарын айтыу.
9	Изложение.			

II четверть

Бойсунган къош айтым.

(20 сагыат)

10	Бойсунган къош айтымдан хапар берю.	Этимни формалары.	Камсык; мугурлукъ; файда; айныган; Прометей.	Берилген айтымлагъа таяна, хапар
----	-------------------------------------	-------------------	--	----------------------------------

	1	2	3	4
11	Бойсуннган айтымны баш айтым бла байланыу мадарлары.	Байламла бла байлам сёзле.	Боз; чалыш; чырмаусуз.	айтыу. Текстге атау, хапарын айтыу.
12	Бойсуннган айтымланы тюрлюлери. Бойсуннган башчы айтым.	Кёргозтючю, бетлеучю, соруучу алмашла.	Джети джукълаб эсимде джожъ эди; осал; абзыратмады.	Текстге соруула салыу, алагъа джууаб этну.
13	Бойсуннган хапарчы айтым.	Тилни кесеклерини соруулары.	Къолуму аязында тутарма; багъыр; къалай; боза чайкъамды.	Текстни хапарын айтыу.
14	Сочинение (литература темагъа).			
15	Бойсуннган толтуруучу айтым.	Толтуруучу, аны соруулары.	Дарий; тамаша; абадан; эрке юренген сабий; мурукку; чарпымай.	План салыб, аны бла хапар айтыу.
16.	Бойсуннган ачыкълаучу айтым.	Ачыкълаучу, аны соруулары.	Ийлыгъыр; аууз джара; ёртин; чёрчек.	Башланнган хапарны аягына дери толтуруу.

III четверть

17.	Бойсуннган болумчу айтым. Бойсуннган заманчы айтым.	Болумла, аланы тюрлюлери. Заманчы болум.	Одал чапракъ; аркъасын; Ексюзле (джулдузла); чабыр; ышым; айрымканда.	Текстге соруула салыу.
18	Бойсуннган орунчу айтым.	Орунну болумлары, аланы соруулары.	Мизамлы; хыршыыз; тайфун; ёртен; сант; саз.	Къош айтымла бла хайырлана, хапарчыкъла къурау.

№№	1	2	3	4
19	Бойсунган сылтаучу айтым.	Сылтауну болумлары.	Суу азыгы болургъа; мычыды; ырхы; чырмау.	Башланган хапарны аягына дерн айтыу.
20	Сыпау диктант.			
21	Бойсунган муратчы айтым.	Муратны болуму.	Тагъайла; тепчилдейдилс; ажымлы; ажымсыз.	
22	Бойсунган халчы айтым.	Халны болуму, аны соруулары.	Къаудан; къушджастыкъ; балдыргъан казура; чыныкыгъан; къартчыгъа.	Къош айтымла бла хайырлана, хапар айтыу.
23	Бойсунган шарт айтым.	Этимни шарт турушу, аны къуралуу.	Бугъой; догъура; кири болгъан юй; хуна; джер-суу кёре.	Текстге соруула салыу, алагъа джууаб этиу.
24	Бойсунган туракълаучу айтым.	Къаршчы байламла.	Чурум, кюзлюк будай; болджал; отну ышыра.	Текстни хапарын айтыу.
25	Изложение.			

IV четверть

26	Бойсунган айыртыучу айтым.	Айтымны джаякълагъан членлери.	Гулоч; этими ашады; келбетли; мылык атдыла.	Башланган хапарны аягына дерн айтыу.
27	Талай бойсунган айтымны болгъан къош айтым. Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла.	Айтымны биртукъум членлери.	Чырпа бёрк; улху; аякъ кёпюр; илкич; Илкер; джумарыкъ тауукъ.	
28	Бир-бири ызындан бойсунган айтымла.	Болушлукъчу этимле.	Къабакъ эшнк; сызгъа; кийик эт.	Текстге джууукъ изложеничик джаздыруу.

№№	1	2	3	4
29	Қытыш бой- сунган ай- тымла.		Баш төбенине қы- рады; бугыоу (бы- лайда наручник деген мағанада- ды неда кандалы); бөдене.	Текстде бе- рилген бет- ден хапар- ны башха бетге қа- лыб айтыу.
30	Сочинение: «Бир юйюр- де—бир мурат бла».			

Байламсыз кыош айтым, аны тыйгыч белгилери

(3 сағыат)

31	Байламсыз кыош айтым, аны тыйгыч белгилери.	Айтымны биртукъум членлери, аланы бай- лануу джо- рукълары.	Сылджыраб ташая- ды; адет; ашлыкъ зууургъан тауушча; төбенги; джал.	Текстге со- руула салуу, алағыа джу- уаб этну.
32	Байламсыз кыош айтым- ла, алада тыйгыч бел- гиле (ая- гы).	Биртукъум членлени байлануу джорукъла- ры.	Джугору; чауул; юсю-башы; төбен- тин келген (тама- да); тазир; рыс; чурум; ындыр; кире.	Берилген сөз- ле эмда ай- тымла бла хапарчыкъ кыуратыу.

Тилни юсюнден анғылатыу

Тилни культурасы бла стилистика

(3 сағыат)

33	Тилни юс- юнден анғы- латыу. Тилни стил- лерин, лек- сикалыкъ, фразеоло- гиялыкъ, грамматика- лыкъ сино- нимлерин анғылатыу. Сынау дик- тант.	Фонетика, ачыкъла бла тунакыла. Синонимле	Ит ийлыгы; кун- дуз ийлеуюн бер- ди; аягыны тю- бюнде чөб сын- май, д. а. к. Таякъдан атламаз- лыкъ; кыашына салды; кыарын ауруу; джюреги сынган; кез ал- май, д. а. к.	Текстге со- руула салуу, ат атау. Текстни кес- гин окъуу, соруула са- лыу.
----	--	--	---	--

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Къош айтымдан хапар беруу.
Дерсни мураты: Къош айтымны энчи ышанлары бла шагърейлендириу, аны къурагъан бош айтым-ланы байланыу джорукъларын ачыкълау.

Дерсни барыуу

I. Джангы дерсни ангылатуу.

1. Сохталаны ал класслада къош айтымланы юсюнден алгъан билимлерин эсге тюшюрюу, къайтарыу, тинтиу. Ол мурат бла соруулагъа джууаб алыу:

а) Къош айтым деб неге айтабыз?

б) Къош айтымны бош айтымдан не башхалыгъы барды?

в) Къош айтымда къаллай байламла джюрюйдюле?

2. Къош айтымланы юсюнден сохталаны билимлерин кенг, терен этиу. Устаз VIII классда къош айтымла толусу бла окъуллукъларын айтады: аланы къауумларын, тюрлюлерин, байланыу джорукъларын, къуралыуларын, къаллай магъана тутуб келирге болгъанларын, къаллай тыйгъыч белгиле салынныкъларын.

Окъуб тинтерге, джазаргъа деб, быллай юзюкчюкню берирге боллукъду (не къангада джазылыб, неда плакат маталлы этиб).

Бу затладан кишини хапары джожъду. Была да, кеслери билгенликге, халкъгъа хазна хапар айтмайдыла. Мюрзеу, шекер дегенча ашарыкъ затла тюкенледе, хар къайда да къыт болгъандыла. Не эсе да дуния бир джангы затны сакълайды. Байла малларын кютдюрюрге джалчы табмайдыла. Фабрикледе, заводлада да алай болур, къумач тюкенленн тапхалары къуру болгъанды. (X. O.)

Текстни тинте баргъан заманда, биринчи айтымны башчысыз бош айтым болгъаны ачыкъланады. Экинчи къош айтымды. Баш айтымы — «была да халкъгъа хазна хапар айтмайдыла», бойсунган айтымы — «кеслери билгенликге». Ючюнчю да эки баш члени болгъан бош айтымды, кесини да биртукъум членлери барды. Тёртюнчю эки баш члени болгъан бош айтымды. Бешинчи да алайды. Алтынчы уа къош айтымды, кеси да эки бош айтымдан къуралгъанды.

Тинтиу бошалгъандан сора, джангыдан окъуб, къош айтымланы белгили интонация бла окъулгъанларын (айтылгъанларын) чертиу. Тамамлауну сохтала бла бирге этиу. Къош айтымланы ичинде бош айтымла энчи болуб къалалмайдыла, ала бютеу да бир болуб, магъана эмда интонация джаны бла бир-бирине байланыб келедиле дерге керекди.

3. Китабдан теорияны окъуу (§ 4).

II. Юрениу ишле.

1. Классда 13-чю ишни джартысын толтуруу.

2. Сёзле бла фразеологиялыкъ оборотланы ачыкълау: «суйюнюб», «отоу», «джан-джаныуар», «тамакъ артхан таууш» — была бла къош айтымла къурау.

3. Магнитофонда джазылгъаннга неда устазны окъугъанына тынгылыб, башында берилген текстни энтда бир кесегине; сохтала «къ» неда «б» харифли карточкаланы кёргюзтедиле — къош неда бош айтым болгъанын билдирир ючюн.

Махти бнягъынлай, кече келиб, солдатладан да бир-экисин чакъырыб, аланы тозурагъан юслерин Нафисат бла Сафиятха джаматыб, кече узуну ушакъ этиб ашыра, кеси да кетеди. Аланы къайры, нек кетгенлерин билмесе да Нафи, ол кече Махти айтхан халпарладан сезими анга бир уллу дуния тюрлениуню сакълатады. Алай а Нафисат не эсли болса да, ёмюрю мугурлукъда, къыйынлыкъда ёсген, къарангы тишир-руу, бу болумгъа къалай къараргъа билмейди. Терен сагъышлагъа кёб кере кёмюледди. Алай болса да, Махтинин джарлылагъа кюн чыгъарыны юсюнден айтханы эсине тюшсе, бир кесек кёл басады. (Б. А.)

III. Текст бла ишлеу.

1. Сёзлени магъаналарын ачыкълау: «тозурагъан», «сезими», «дуния тюрлениу», «мугурлукъда», д. а. к. (сёзлени антонимлерин табы). 2. Аягъында айтымгъа синтаксис тинтиу. 3. Айтымланы аякъларына дери джетдириб джазыу: а) Аланы къайры, нек кетгенлерин билмесе да Нафи... б) Алай а Нафисат не эсли болса да, ... 4. Текстни магъанасын башха бетге салыб айтыу.

IV. Джангы материалны тамамлау. Къош айтымны ышанларын джангыдан тизиб айтыу. Джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 4. 13-чю иш. Къайтарыгъа VII класс, § 4.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Тенг джарашхан кьош айтымла, алада байламла.

Дерсни мураты: Тенг джарашхан кьош айтымла бла хайырланьыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны бегитиу (§ 4. 13-чю иш. Къайтарыргъа § 4. VII классдан).

1. Айтым деб неге айтабыз?

2. Бош айтымны тюрлюлери къайсыладыла?

3. Кьош айтым деб къаллайгъа айтабыз?

4. Кьош айтымла къайсы къауумлагъа юлешинеди-ле?

5. Тенг джарашхан кьош айтым деб къаллай айтымгъа айтылады?

6. Бойсунган кьош айтым деб а?

7. Бош айтымладан кьош айтым къаллай мадарла бла къуралады? (Байламланы, байлам сёзлени болушлугъу бла; интонацияны болушлугъу бла.)

Бу соруулагъа джууаб бергенлерине, джазыу ишни толтургъанларына кёре, 4—5 сохтаны джууабына дерсни аллында огъуна багъа салыргъа боллукъду устаз.

II. Джангы дерсни ангылатыу. Тёбен берилген айтымланы бир-бири бла тенглештириб, аланы магъана джаны бла бир, эки гамалдан къуралгъанларын ачыкълаб, эки къауумунда да бирча джалгъаучу байламла болгъанларын кёргозтюрге керекди, тыйгъыч белгилени да къалай салынганларыны юсюнден айта барыргъа тыйыншлыды. Юлгюню не къаагада, не плакатда, не да кодоскоп бла кёргозтюрге боллукъду.

Устаз, таблыгъына кёре, плакаты не да карточкаланы (кодоскопха деб) юч дерсге да бирге этиб къояргъа боллукъду:

Биртукъум членли
бош айтымла

Тенг джарашхан кьош айтымла

Джалгъаучу байламла

Кюн тийди да чыкъны кебдирди.
Джангур джауду да джерни джибитди.

Кюн да тийди, чыкъ да кебди.
Джангур да джауду, джер да джибиди.

Айырычу байламла

Джай сабийле пионер лагерде солурукъдула не джер-суу кёрюрге барлыкъдыла.

Шош чегетни ичинде не чыпчыкъ джырлагъан, не чапракъ кымылдагъан эшитилмей эди.

Джай сабийле не пионер лагерде солурукъдула, неда ала узакъ джерлеге джер-суу кёре барлыкъдыла.

Шош чегетни ичинде не чыпчыкъ джырламай эди, не чапракъ шуулдагъан эшитилмей эди.

Къаршчы байламла

Ётюрюкино аягъы джокъду, алай а къанатлыладан дженгилди. (Нарт сёз).

Джууунуб, къанга ташлагъа джатдыкъ, алай болгъаны ючюп джылыналмадыкъ.

Джылан кесине артыкълыкъ этгенни аягъына уругъа кюрешди, алай а аны бойнундан басхан джити тыракъла джибермедиле. (А. Х.).

Кюн бузулду, алай болгъаны ючюп биз, ишибизни тохтатмадыкъ.

III. Юрениу ишле бардыруу.

1. Сёзлеге фонетика тинтиу: «ичинде», «джыламай», «солурукъдула», «бузулду».

2. «Кюн бузулду, алай болгъаны ючюп, биз ишибизни тохтатмадыкъ» деген айтымгъа синтаксис тинтиу бардыруу.

3. Ишни толтуруу (14-чю иш).

IV. Джангы дерсени тамамлау, бегитиу, джууаблагъа багъа салыу:

1. Тенг джарашхан къош айтым деб къаллай айтымгъа айтылады?

2. Тенг джарашхан къош айтымлада къаллай байламла джюрютюледиле?

3. Тенг джарашхан къош айтымланы биртукъум членлери болгъан бош айтымладан къалай айырыргъа болады?

4. Тыйгъыч белгилени салынуларында не бирчалыкъ, не башчалыкъ барды?

V. Юйге: §§5, 6. 15-чи иш (1—5); къайтарыргъа джалгъаучу байламла, 7 кл., § 33.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Тенг джарашхан кьош айтым-да айырыучу байламла.

Дерсни мураты: Айырыучу байламлары болган тенг джарашхан кьош айтымла кьураргъа, ала бла джазыу, айтыу тилде тюз хайырланьргъа юретну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу (§§ 5, 6. 15-чи иш; кьайтарыгъа VII классдан § 33).

1. Кьош айтым деб неге айтабыз?

2. Кьош айтымла кьаллайла боладыла?

3. Тенг джарашхан кьош айтым деб кьаллайгъа айтабыз?

4. Байлам деб неге айтабыз?

5. Байламла кьайсы кьауумлагъа юлешиндиле?

6. Джалгъаучу байламла кьайсыладыла?

7. Тенг джарашхан кьош айтымла бла биртукьум членлери болган бош айтымланы бир-биринден кьалай айырыгъа боллукьду?

Джазыу ишни толгъанына, соруулагъа джууаб берилгенне кере, 3—4 сохтаны джууабына багъа салыргъа боллукьду.

II. Жангы дерсни ангылатыу:

Дерсни ангылатыуну устаз хазырлаб турган юлгюлеринден башларгъа боллукьду.

1. Бюгюн не джел этерикди, не джангур джауарыкьды. (Кьайтарылыб айтылган «не» деген айырыучу байлам бу айтымда эки затдан бири боллугьун танытады.) 2. Шабат кюн Аубекир бизге келликди, неда биз анга барлыкьбыз. (Бир кере айтылган «неда» деген айырыучу байлам бу айтымда бола турган ишни танытады). 3. Бир кюн тие эди, бир джел эте эди, бир джауумсурай эди. («Бир-бир» деген айырыучу байламла талай кере кьайтарылыб айтылыб, тамам экинчи айтымдача бола турган ишни танытадыла). 4. Биз IX «а» классхамы барайыкь, огьесе ала бизгеми келсинле? («Огьесе» деген байлам.) Кьуру соруучу айтымлада тюбейди, кеси да эки ишден бири боллугьун танытады.

Биртукьум членлери болган айтымла бла тенгleshдирну. (6-чы дерсге хазырланган таблица бла хайырлануу.)

III. Джангы дерсни бегитиу. Юрениу ишле бардырыу (16-чы ишни толтуруу, айырычу байламланы кьайтарыу).

1. Айырычу байламла кьайсыладыла?

2. Бу кьауум байламланы бирчалыкълары бла башхалыкълары неди? (Ангылатыугъа берилген юлгюню кьайтарыу.)

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу. (Ишге кьатышханларына, соруулагъа джууаб бергенлерине кёре, айтыб, ангылатыб багъа салыу.)

V. Юйге: § 7. 17-чи иш; кьайтарыгъа 7 кл. § 34.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Тенг джарашхан кьош айтымлада кьаршчы байламла.

Дерсни мураты: Кьаршчы байламла бла тенг джарашхан кьош айтымла кьуратыргъа, ала бла джазыу, сёлешну тилде тюз хайырланыргъа юретну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни соруу, джууаб бергенлерине, джазыу ишни толтургъанларына кёре, 4—5 сохтаны джууабына багъа салыу (§ 7. 17-чи иш. Кьайтарыгъа § 34.)

1. Тенг джарашхан кьош айтым деб неге айтабыз?

2. Тенг джарашхан кьош айтымланы кьурагъан бош айтымла бир-бирине кьалай байланадыла?

3. Айырычу байламла кьайсыладыла, аланы бир-бирине ушашлыкълары неди?

4. Айырычу байламлары болгъан айтымла кьаллай ишни танытадыла?

5. «Огъесе», «бир-бир», «не-не» деген айырычу байламланы не башхалыкълары барды бир-биринден?

6. Айтымланы окъуб ангылатыу (17-чи ишден).

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Устазны ангылатыуу. Кьаршчы байламла, кьуру биртукъум членлени байлагъан бла кьалмай, сау айтымланы да байлайдыла, джюрютюлюулерине кёре, айтылууларына (интонациягъа) кёре, запятойну салынуу да алай болады. Алай болса да запятой хар заманда эки бош айтымны арасына салынады, байлам-

ла уа кършчыланган сѣзледен сора да кѣб келеднле. Энди хар бир джорукъгъа юлгю келтириб къарайыкъ:

1. «Уа» («а») байлам чыртда эки бош айтымны арасында келмейди: Ким тюз, терс эсе да, айырылмай къалады, арба уа таб бюгюн да джукъгъа тебмей турады. (Кр.) Кѣкню къара булутла басдыла, джангур а джауалмайды.

2. Байламла «алай а», «алай болгъанлыкъгъа», «алай болгъаны ючюн», «алай болса да» магъана джаны бла бир-бирине бек джууукъдула, бирини орнуна бирин айтханлыкъгъа, терслик чыртда болмайды.

Азрет джумушха барыргъа асыры огъурамады, алай а тамада кърнашы аны сезмегенча этди. Кюн исси эди, алай болгъанлыкъгъа сабийле аламат ишледиле.

Бу айтымлада, башында айтылгъанча, башха байламланы салыб айтыргъа да боллукъду: Азрет джумушха барыргъа асыры огъурамады, алай болгъаны ючюн, тамада кърнашы аны сезмегенча этди, д. а. к.

3. «Алай болмаса» деген байлам келсе, айтымгъа сылтау магъана береди, къалгъан байламладан башхаракъды: Автобус кечигиб келди, алай болмаса, Зубайда бизни сакъларыкъ эди.

«Ансы» деген байлам да тамам алайды. Башындагъы юлгюге салыб айтыргъа боллукъбуз.

III. Джангы дерсни бегитну.

1. Юрениу ишле бардырыу (19-чу иш.)

2. Сѣзле бла ишлеу. «Ехтемлик», «Сынгый», «Къамамам», «дыккы» деген сѣзлеге синонимле табыу: ехтемлик—джигитлик, батырлыкъ; сынгый—джыйырыла, къамамам—уялмам, дыккы—аз, адаргы, бурху, д. а. к.

3. Соруулагъа джууаб этну:

а) Кършчы байламла къайсыладыла?

б) «Алай болса», «ансы» деген байламланы къалгъанладан неди башхалыкълары?

в) «Уа» («а») байламны уа?

IV. Дерсни тамамлау, сохталагъа багъа салыу.

1. Бу дерседе не джангы затха юрендик?

2. Байламланы къауумларына кѣре, айтымланы магъаналары къалай тюрленеди? (Джалгъаучу, айырыучу, кършчы байламлары болгъан тенг джарашхан юч къош айтымны тенгleshдиригиз.)

3. Джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 8. 20-чы иш.

Дерсни темасы: Изложение.

Дерсни мураты: «Сохталаны тил байлыкъларын ёсдюрюу, тенг джарашхан къош айтымла бла хайырлана биллуню тинтиу.

КЮМЮШ АКҚА

Почтаны аллында бнягъы къартла джыйылгъандыла. Кюмюш Акка джокъду аланы ичпнде.

Къартланы бир-бирлери, Кюмюш Аккадан джашыны хапарын джашыргъандан хайыр джокъду деб, бир-бирлери да огъай демей, алай а къалай билдирейик деб, терен сагъыша кириб турадыла.

— Бир кюнню джашыр, эки кюнню джашыр, хаман джашырыб къалай турлукъса? — дейди Иммолат, Ибрагимге къараб, — эки толу ийыкъ ётдю, биз ауузубузну къысыб, ол да кюн сайын бери келиб, «Ибрагим, джашладан не хапар?» — деб, кёзюнге къараб, къачаннга дери турлукъду? Къалай этсенг да, Ибрагим, джаным, кёзюм, ишни ачыкъ этерге керек болур...

— Айталлыкъ тюлме, Иммолат, — дейди Ибрагим. — Айтсам, алгъаракъ айтырыкъ эдим. Бусагъатда уа ауузум ачыллыкъ тюлдю, кеси да иги танг ауруб турады Кюмюш Акка. Сууукъ чабдыргъан болур, тюненеден бери джатады. Алай айтханлыгъыма, ёре болса да, билдираллыкъ тюлме...

— Хаджи хариб бир таурухну айтыучан эди, — дейди Азрет. — Ол таурух эсиме тюшдю бюгюн. Бир ханны джашы уугъа барады да къайтмайды къайтыр заманына. Сакълай турады да атасы къайгъыгъа киреди. Джюз атлыны къурандырыб иеди тёрт джанына.

— Барыгъыз — дейди, — ашыгъыгъыз. Джаныгъызны, саныгъызны аямагъыз. Иги хапар келтиргениге — кеси элталгъан бир алтын. Аман хапар келтиргениге да аллай бир алтынны эритиб тамагъындан къуярыкъма.

Барадыла атлыла. Кёб, аз джюрюй эселе да, бир тар къулакъда джашны ёлюгюн табадыла, айю талаб сагал-сагал болуб... «Эки эшигибиз джабылды, не этейик энди», — деб, сиз бусагъатдача, тынгылашыб тургъанлай, бир джан сюрюучю келиб хапар сорады: «Не болгъанды сизге?» — деб.

— Болуб а не боллукъду, — дейдиле насыбсызла, — чот ма былайды. Бу хапарны алыб барсакъ, джашауу-бузну артын этеди хан.

— Келигиз, мен айтайым ханнга аман хапарны, — дейди джаш. Барын да ызындан тизиб барады, сиреледи ханны аллында.

— Не хапар келтирдинг? — деб сорады хан.

Джукъ айтмайды джаш. Сыбызгъысын алыб согъуб башлайды. Таралтады сыбызгъыны, ахсындырады, ангылатады ханнга ишни. Не этерик эди хан, сыбызгъыны бютеу тешигин эриген алтын бла битеб, джашыны джылауун этеди.

Аллай сюрюочю табхынчы сакълаб турмай, таблыгын мараб сездирирге керекди Кюмюш Аккагъа.

— Аман хапарны сездирирге таб заман болмайды, — дейди Ибрагим, — Мени сартын, сезмей туругъа керекди ол, къаллай бирни джашаб турса да... Кёбге тёзе келгенди ол, бу кыйынлыкъ да басыб турганын билсе, кёлтюраллыкъ тюлдю... (Б. М.)

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Бойсунган къош айтымдан хапар беруу.

Дерсни мураты: Сохталагъа бойсунган къош айтымны тенг джарашхан къош айтымдан башхалыгын ангылатыу, къуралыу джорукъларын юретну.

Дерсни барыуу

1. Джангы дерсни ангылатыу. Тинтерге деб текст теджеледи, айтымланы къалай къуралгъанлары, къаллай магъана бергенлери ачыкълапады.

Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле. Тюкенни неси, артыкъ капегим къорайды деб, манга болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре туруб, дженгил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бир-бири юсюне салыб, кёлтюрюб басхычдан чыгъыб баргъанлайыма, этегини джылтыргъанына абыныб джыгъылдым да, къабыргъа негилерими сындырдым. Мени машокла юсюме басыб, къобалмай тургъанлай, тюкенни неси, дженгил къобмайса деб, чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, джарым ай джалымы да бермей къыстады. Къарт анам чапракъла сала, къабыргъама сау этгенниде, дагъыда джалгъа джарашыр му-

рат бла төгерегиме кьарадым, алай болгъанлыкъгъа, төгерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Къобуб, аякъ юсюне миннгенимде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкъгъа атым аманнга айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. Эртденбла къобуб кетсем, ызыма къайтыб ачдан ёле тургъан анамы кёреме деб кьоркъуб, юйге къайтмагъанларым бола эди, къайда болса да чалдыш джанында кече къала, бир бёлек кюнню айландым. (А. Х.)

Юзюк «Къара кюбюр» романдан алыннганы белгиленеди. Текстни ичинден айырыб, бойсуннган къош айтмлары тинтиб схемалары салынады, байланыу джорукълары ачыкъланады, баш эмда бойсуннган айтмла кесгинленеди.

II. Юрениу ишле. 29-чу ишни толтуруу.

III. Джангы дерсни бегитиу, тамамлау.

1. Бойсуннган къош айтм деб неге айтабыз?

2. Аны кьурагъан бош айтмла къаллайла боладыла? (Баш айтм, бойсуннга айтм.)

IV. Юйге: § 9. 29-чу ишни экинчи кесеги.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Бойсуннган айтмны баш айтм бла байланыу джорукълары.

Дерсин мураты: Байламла бла байлам сёзлени бойсуннган къош айтмлада магъана ачыкъланыуда дараджаларын ангылатыу.

Дерсин барыуу

I. Юйге берилген дерсин соруу, тинтиу. (§ 9. 29-чу ишни экинчи кесеги).

а) 1. Бойсуннган къош айтм деб неге айтабыз?

2. Бойсуннган къош айтмны кьурагъан бош айтмла магъана джанындаи къаллайла боладыла?

3. Бойсуннга айтм кесн башына энчи магъана джорюталамыды?

б) Сохталаны тетрадарын бир-бирине ауушдуртуб, тыйгъыч белгилени тюз салгъанларын тинтириу.

в) Байламла бла байлам сёзлени къайтарыу.

1. Байлам деб неге айтабыз?

2. Бойсундуруучу байламла къайсыладыла?

3. Байламла бла байлам сёзледе башхалыкъ неди?

II. Джангы дерсни ангылатыу. Былайда берилген айтымланы окъуу, алагъа анализ этну:

1. Токъал, кимни боза чайкъамдысы болса, аны къулуду. 2. Джел къайдан урса, джангур андан келеди. 3. Хусей къошха келгеннде, Махмут мында джокъ эди. Хусей къошха келгенлей, Махмут анга тюбеди. Хусей къошха келгинчи, Махмут анга тюбемеди. 4. Эрке юреннген сабийге хыны этмеге эдиле деб, анга сагъыш этеме.

Айтымланы бу къаууму бойсунган къош айтымла болгъанларын айтабыз. Хар бирини баш эмда бойсунган айтымларын табабыз, сора байланыу джорукъларын, магъана чыгъаруларын ачыкълайбыз.

Биринчи бла экинчи айтым байлам сёзле бла байланадыла. (1-чи — «кимни», «аны»; 2-чи — «къайдан», «андан» деген байлам сёзле бла.) 3-чю юлгюдеги 3 айтым да бойсунган айтымланы хапарчыларыны аффикслерини ючюу бла байланадыла (-генлей, -гинчи, -геннде). 4-чю айтымла уа «деб» деген бойсундуруучу байламны ючюу бла байланадыла баш айтым бла бойсунган айтым бир-бири бла. Кеси уа: «деб» дегени байлам болгъанын ангылар ючюн, аны късюб айтсакъ, айтымны магъанасы тюрленмей эсе, байламды. Былайда уа аны ючюн айтымны магъанасы тюрленмейди, ол себебден «деб» байлам болады, кеси да айтымгъа член тюлдю.

Башында тинтилген айтымладан -къайдан, -андан; -кимни, -аны деген сёзлени атсакъ а, айтымланы магъаналары тюрлениб къалады, неда магъана бермей къоярыкъдыла, ол себебден алагъа байлам сёзле дейбиз, кеслери да айтымгъа член боладыла.

III. Джангы дерсни бегитну.

1. 29-чу ишни биринчи кесегин толтуруу. 2. «б» пунктда сорулагъа къайтарыб джууаб этну.

IV. Дерсни тамамлау, багъа салыу.

V. Юйге: § 10. 30-чу ишни экинчи кесеги.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Бойсунган айтымланы тюрлюери; бойсунган башчы айтым.

Дерсни мураты: Бойсушган айтымланы тюрлюлери бла шагърейлендириу, бойсунган башчы айтымладан толу хапар берну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны беги-тиу, джууаблагъа багъа салыу (§ 10. 30-чу ишни экинчи кесеги).

1. Бойсунган къош айтымлада баш айтым бла бойсунган айтым бир-бирн бла къалай байланадыла? (Байламла бла, байлам сёзле бла, бойсунган айтымны хапарчысыны аффиксини кючю бла.)

2. Байлам сёз бла байламны не башхалыкълары барды?

3. Бойсундуруучу байламла къайсыладыла?

4. Джууаблагъа багъа салыу.

II. Жангы дерсни ангылатыу. Ал дерследе айтылгъаннга кёре, бойсунган айтым кёбюсюне баш айтымны къайсы болса да бир членин ачыкълаб келгени себебли, аллай айтымланы тюрлюлерин анга кёре тизиб айтыргъа боллукъбуз: 1) бойсунган башчы; 2) бойсунган хапарчы; 3) бойсунган толтуруучу; 4) бойсунган ачыкълаучу; 5) бойсунган болумчу (халчы бойсунган айтым, муратчы бойсунган айтым, д. а. к.).

Дерсни баш мураты бойсунган башчы айтымны юсюнден толу хапар берирге керек болгъаны себебли, заманны асламысы анга бёлюнюрге керекди.

Бойсунган айтым башчыны магъанасында «ким?», «не?» деген соруулагъа джууаб этиб, баш айтымны башчысын айгъакълаб педа аны орнуна келсе, бойсунган башчы айтым дейбиз.

1. Космосха адам учханды деб айтханлары, бюгюн кибик эсимдеди. 2. Ким халал уруна эсе, ол сый да табарыкъды, къыйыны бла да зауукъланныкъды. 3. Машинаны ким иги джюрюте биле эсе, ол олтурсун рульгъа.

Биринчи бойсунган къош айтымны баш айтымы — «Бюгюн кибик эсимдеди», бойсунган айтымы уа — «Космосха адам учханды деб айтханлары». Соруу са-лабыз: не? эсимдеди. (Космосха адам учханды деб айтханлары — бу барысы «не?» деген соруугъа джу-

уаб болгъаны себебли, бойсунган башчы айтым болады.)

Экинчи бойсунган къош айтымда баш айтым — «Ол сый табарыкъды, къыйыны бла да зауукъланлыкъды». Соруу салабыз: ким? «Ким халал уруна эсе» — бу бойсунган башчы айтымды. Ючюнчю айтымда баш айтым. — «Ол олтурсун рульгъа» — ким? — бойсунган башчы айтым. — «Машинаны ким иги джюрюте биле эсе». Ненча тюрлю юлгю келтирсек да, бойсунган башчы айтымланы соруулары ким? не? дегенден башха тюрлю болмазгъа керекдиле.

Башында ючюнчю айтымны сорууларын тюрлендириб кёрейик:

а) Машинаны ким иги джюрюте биле эсе, рульгъа аны олтуртугъуз (кимни?) б) Машинаны ким иги джюрюте биле эсе, рульну анга беригиз. (Кимге?)

Бу юлгюледе бойсунган айтымла толтуруучуну сорууларына джууаб этедиле, ол себебден бойсунган толтуруучу айтымла боладыла.

III. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салу.

1. 30-чу ишни толтуруу.

2. Соруулагъа джууаб этиу:

а) Бойсунган башчы айтым деб неге айтабыз?

б) Бойсунган башчы айтымла баш айтымла бла къалай байланадыла? (Байлам сёзле бла, кёргюзюучю алмашла бла; неда «деб» деген байлам бла.)

в) Байлам бла байлам сёзню башхалыкълары неди? Бойсундуруучу байламла къайсыладыла?

г) Бойсунган айтымланы ненча тюрлюлери барды, ала къайсыладыла?

д) Бойсунган айтымланы бир-биринден къалай айырыргъа болады?

IV. Дерсни тамамлау.

1. Бу дерсде джангы не зат ангыладыкъ?

2. Байлам сёзле тенг джарашхан къош айтымлада джюрюймюдоле?

3. Эки къауум къош айтымдан тюрлюлери къайсыны кёбдю?

4. Бойсунган къош айтымланы тюрлюлери къалай джорукъ бла тизилгендиле.

V. Юйге: §§ 11, 12. 31-чи иш. Кёргюзтюучю алмашланы къайтарыргъа.

Онююнчю дерс

Дерсни темасы: Бойсунган хапарчы айтым.

Дерсни мураты: Сохталагъа бойсунган хапарчы айтымланы юсюнден толу хапар берирге, ала бла тюз хайырланыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, бир бѐлек сохтаны, ишни толтургъанлары бла джууаб бергенлерине кѐре, джууабларына багъа салыу. (§§ 11, 12. 31-чи иш.)

1. Ишни тинтиу (айтымланы экинчи кесеклерини къалай къуралгъанларын тенглешдирну, аланы ичинде биргелей ким таб къурай билгенин ачыкълау).

2. Соруулагъа джууаб алыу:

а) Бойсунган айтымланы тюрлюлери къайсыладыла?

б) Аланы не ючюн юлешгендиле талайгъа?

(Баш айтым бла байланганларына кѐре, къуллукъларына эмда сорууларына кѐре.)

в) Бойсунган башчы айтым деб къаллайгъа айтабыз?

г) Баш айтым бла къалай байланадыла?

3. Джууаблагъа эс бѐлюб, багъа салыу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Къарачай тилде хапарчыны къуралыу джорукълары кѐб болгъаны себебли, соруулары кѐбдюле аны.

Баш айтымдагъы ат хапарчыланы (ат сѐзледен къуралган хапарчыланы) айгъакълагъан, кимди? неди? къаллайды? ненчады? къачанды? деген сорууланы бирине джууаб болгъан айтымгъа бойсунган хапарчы айтым дейдиле.

1. Былайтын бизни аллыбызда ким озгъан эсе, бу сенекни тюшюрген олду. 2. Биз, эртде, кеч барсакъ да, Азретге тубербиз деб, акъылым алайды. 3. Қымылдауунг къалай эсе, ишинг да алайды. 4. Иш марданы къаллай бирге толтургъан эсенг, хакъ аллыгъынг анчады.

Биринчи айтымда баш айтым — «бу сенекни тюшюрген олду»; бойсунган айтым — «былайтын бизни аллыбызда ким озгъан эсе». Баш айтымдан бойсунган айтымгъа соруу салабыз: кимди?

Экинчи айтымда уа баш айтым — «акъылым алайды». Бойсунган айтымла экидиле: бири — «биз Азретге тубербиз деб»; экинчиси — «Эртде, кеч барсакъ да». Биричи — бойсунган хапарчы айтымды (къалайды? деген соруугъа джууаб этеди); экинчи къачан, не болумда туберге боллугъубузну танытады, кеси да бойсунган шарт айтымды, муну юсюнде терен кирмезге керекди, бу дерсде окъулмагъаны себебли.

Ючюнчю айтымда баш айтым — «ишинг да алайды» — (къалайды?) — «къымылдауунг къалай эсе» — бойсунган хапарчы айтым. Тёртюнчюде баш айтым — «хакъ аллыгъынг анчады» (ненчады?) — иш марданы къаллай бирге толтургъан эсенг».

III. Юрениу ишле: 1. Хапарчыны башха тюрлю сорууларына джууаб этген бойсунган хапарчы айтымлары болгъан къош айтымла къуратыу. 2. 33-чю ишни ал кесегин толтуртуу.

IV. Джангы дерсни бегитиу, тамамлау.

1. Бойсунган хапарчы айтым деб неге айтабыз?

2. Бойсунган хапарчы айтымла къаллай соруулагъа джууаб болургъа боллукъдула?

3. Бойсунган айтым бла баш айтымны арасында къаллай тыйгъыч белги джюрюйдю?

V. Джууаблагъа багъа салыу.

VI. Юйге: § 13. 33-чю ишни экинчи кесеги.

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Джаш тёлюню насыбха, намысха, джашаугъа къарамы Хубийланы Османны «Аманат» романында.

Дерсни мураты: Сохталаны дуння сезимлерин, джашаугъа, насыбха къарамларын, тил байлыкъларын ёсдюрюу, бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Теманы магъанасына тыйыншлы эпиграф табыу.

«Насыбла да тюрлю-тюрлю
бола болурла. Биреуге насыб
кёрюннген башхагъа къыйынлыкъча
ауур тиерге да боллукъду». («Аманат».)

II. Сохтала бла бирге план салыу.

П л а н

1. Ал сёз. «Аманат» романны басмадан чыккыны.
2. Магъаналы кесеги. Джаш тёлню насыбха, намысха, джашаугъа кырамы «Аманат» романда.

а) Джылы келген адамла насыбны кылай ангылайдыла.

б) Джаш тёлню насыбха, джашаугъа кырамы: Кышджетер неде кёреди насыбны; насыбны юсюнден Цуцаны ушагы; Эркехан бла Джигерханны насыбха, джашаугъа кырамы.

III. Тамамлау. Романны бююплюкде магъанасы.

Соруу-ушакъ халда биргелей салынган планнга кёре, кысха, кесги халда магъанасын ачыкылау, юйде сохтала кеслери кыйналмай, сочинениени джазарга хазырлау.

1. «Аманатны» кытаблары басмадан кычан чыккыныдыла? (1959, 1962, 1965).

2. Адамланы сезимлерини ёсююню кёрююню (джангы джорукълагъа юрене, эскиликни ата баргъанлары).

3. Романны геройлары насыбны кылай ангылайдыла? (Кышджетер, Цуца, Эркехан, д. а. к.)

4. Джашаугъа, насыбха кырамы тюз ангылауда романны болушлугъу.

5. Сохтала насыбха нени тергегенлерин айтадыла.

IV. Юйге: Сочинение джазыб келирге.

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Бойсунган толтуруучу айтым.

Дерсни мураты: Сохталагъа бойсунган толтуруучу айтымны юсюнден толу хапар берни, аны бойсунган башчы бла хапарчы айтымладан айырыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Джангы дерсни ангылатыу.

Иелик болушдан башха болушланы сорууларына джууаб этген, баш айтымны хапарчысын айгакылагъан айтымга бойсунган толтуруучу айтым дейдиле.

Бойсунган толтуруучу айтымла бойсунган башчы

бла хапарчы айтымлагъа къралыу, байланыу джорукълары бла бек ушайдыла, алай а бир-биринден айырыр ючюн, сорууну тюз сала билирге, баш айтымны къайсы члени айгъакъланнганын тюз таба билирге керекди.

1. Ауругъан сабий къралчыуу бла нени къркюлтсе, апасы таймаздан аны узата эди. 2. Алгъа ким келсе, ёчню анга берликдиле. 3. Мен айталмайма, Хамит алай этиб кърояллыкды деб. 4. Ким иги сауа биле эсе, кърнаджинни анга саудурургъа керекди. 5. Дунья рахатлыкъ бузулмасын деб, халкъла аны излейдиле.

Башында берилген айтымлагъа, ал дерследе этге-нибизча, анализ этебиз, алай а юлгюге устаз къруу бирин ангылатыб, къралгъанларын маджал ангылагъан сабийлеге этдирирге боллукъду.

Сёз ючюн, бешинчи айтымны алайыкъ:

Бу бойсунган кърош айтымды. «Халкъла аны излейдиле» деген баш айтымды, «дунья рахатлыкъ бузулмасын деб» деген бойсунган толтуруучу айтымды. Бойсунган айтым баш айтымны хапарчысын толтурады, «нени?» деген соруугъа (тамамлаучу болуш) джууаб этеди, «деб» бла байланады.

II. Джангы дерсни бегитну.

1. Юрениу ишле бардырыу (34-чю ишни ал кесегин толтуруу).

2. Соруулагъа джууаб этну:

а) Толтуруучу бойсунган айтым деб неге айтабыз?

б) Аны бойсунган башчы айтымдан къралай айырыргъа боллукъбуз?

в) Бирчалыкълары уа недеди?

(Баш болуш бла тамамлаучу болушну сорууларында, «деб» деген байлам бла байланыуларында.)

III. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

IV. Юйге: § 14. 35-чи иш: Кърайтарыргъа толтуруучуну.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Бойсунган ачыкълаучу айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсунган ачыкълаучу айтымны магъанасы бла, къралыу джорукълары бла толу шагърей этну.

Дерсни барыу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны бегитиу джууаблагъа багъа салыу (§ 14. 35-чи иш.)

1. Бойсунган толтуруучу айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

2. Баш айтымгъа асламысына къайсы сёз бла байланады?

3. Бойсунган толтуруучу айтым къаллай соруулагъа джууаб этеди?

4. Бойсунган башчы айтымгъа не кёзюуде ушайды?

5. Ишни толтургъанларына эмда джууаб бергенлерине кёре, багъа салыу.

II. Жангы дерсни ангылатыу.

Дерсни ангылатыуну ачыкълаучуну къайтарыудан башларгъа боллукъбуз:

1. Ачыкълаучу деб неге айтабыз?

2. Ачыкълаучу къаллай соруулагъа джууаб береди?

3. Ачыкълаучу айтымны къайсы членни ачыкъларгъа болады?

Башындагъы соруулагъа тюз, кесгин джууаб алгъандан сора, бойсунган ачыкълаучу айтым, тамам ачыкълаучуча, магъана бергени бла, аллай соруулагъа джууаб бергени бла, айтымны ол къауум членлерин ачыкълагъаны бла шагърейлендирирге керекди.

Андан сора юлгюге айтымла келтириб, аланы тинтиб, ангылатыу иш бардырылады:

1. Умар аллай адамды, къаллай халиси болгъанындан кесини да хапары болмагъан. 2. Мен былай бла къалай юйдеги асырарыкъма, деген сагъыш Темуркъаны башындан бир минутха да кетмей эди. (А. Х.) 3. Бычакъ джара бителир, аууз джара бителмез деб, нарт сёз барды халкъда.

Биринчи айтымда «Умар аллай адамды» деген баш айтымды (къаллай?). «Къаллай халиси болгъанындан кесини да хапары болмагъан» — бу да бойсунган ачыкълаучу айтымды; «аллай», «къаллай» деген байлам сёзле бла байланадыла бир-бири бла. Экинчи айтымда «деген сагъышы Темуркъаны башындан бир минутха да кетмейди» — баш айтымды; «Мен былай бла къалай юйдеги асырарыкъма» — бойсунган ачыкълаучу айтымды; «деген» байлам бла байланадыла. Ючючю айтымда «Нарт сёз барды халкъда» — баш айтымды; «бычакъ джара бителир, аууз джара бител-

мез» деген айтымла экиси да бойсунган ачыкылаучу айтымладыла, «деб» байлам бла байлангандыла.

II. Сохталаны китабда джангы материал бла шагърейлендируу.

IV. Юйрениу ишлени толтуруу (37-чи иш).

V. Джангы дерсни бегитну:

1. Бойсунган ачыкылаучу айтым деб неге айтабыз?
2. Бойсунган ачыкылаучу айтым кяаллай соруулагъа джууаб этеди?

3. Баш айтымгъа кяаллай мадарла бла байланады?
4. Бойсунган ачыкылаучу айтым кяайсы бойсунган айтымлагъа ушайды?

VI. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

Бу дерсде джангы не затха юренигенлерни, ачыкылаучу бойсунган айтымны башхаладан тюрлюлюгюн, бирчалыгъын ачыкылау, дерсде тирликлерине, джууаб бергенлерине кёре, ангылатыб багъа салыу.

VII. Юйге: § 15. 37-чи иш; ачыкылаучуну кяайтарыгъа.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Бойсунган болумчу айтым, бойсунган заманчы айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсунган болумчу айтымны кяаумлары бла шагърейлендируу, бойсунган заманчы айтымны юсюнден толу хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тиштну, аны бегитну (§ 15. 37-чи иш).

1. Бойсунган ачыкылаучу айтым кяаллай соруулагъа джууаб береди?

2. Баш айтым бла кяалай байланады?

3. Кяайсы бойсунган айтымгъа ушайды ол?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Магъанасына, кьуллугъуна, сорууларына кёре, бойсунган болумчу айтымла талай кяаумгъа юлешиндиле: бойсунган заманчы, орунчу, сылтаучу, муратчы, шарт, туракылаучу, халчы, айыртыучу айтымла.

Бойсунган болумчу айтым кёбюсюне баш айтым бла аны хапарчысыны юсю бла байланады, соруулары тамам болумланы сорууларыча боладыла.

Бойсунган заманчы айтым баш айтымны хапарчысыны ишини заманын танытады, заманны болумуну сорууларына джууаб этеди: къачан? къачандаи бери? къачаннга дери? не заманда?

1. Хамит, эски нарат дюккючге олтуруб, сыбызгысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел тауушну эшитиб, ёрге къарагъанында, чыпчыкъла кьонуб джырлай тургъан бутакъдан эки тюк айырылыб, хауада кълтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.
2. Тюкленн тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир-эки джолда бетин сылаб, сыбызгысыны кыйырына чанчыб, согъа тургъанлай, Къандаур, бети кёгериб, кьутургъан бёрюнюкюлеча, кёзлери кызара, огъары джанындан илгендириб кычырды. (А. Х.)

Быллай айтымлада сохтала баш айтым бла бойсунган айтымны тюз таба билселе, кысхаракъ, алай созулмагъан айтымлада андан да тынч табарыкъдыла. Биринчи айтым бойсунган кьош айтымды. Баш айтымы: «Экиси да тобугъуна тюшдюле», (къачан?) «Хамит ёрге къарагъанында» — бу бойсунган заманчы айтымды, баш айтымны хапарчысыны аффикси бла байлападыла бир-бирине; «Сыбызгысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел тауушну эшитиб» — барысы да бойсунган, айтымгъа кирген этимсёзлеу оборотладыла.

«Чыпчыкъла кьонуб тургъан бутакъдан эки тюк айырылыб, хауада кълтырай» — была баш айтымгъа кирген этимсёзлеу оборотладыла.

Экипчи айтымны да бу халда этерге керекди. Баш айтымны — «Къандаур огъары джанындан илгендириб кычырды» (не заманда?) «Согъа тургъанлай» — бойсунган заманчы айтым. Биринчи айтымдача, кългъанла этимсёзлеу оборотладыла, баш эмда бойсунган айтымланы кьурамларындадыла.

III. Китабда джангы материалны теориясы бла сохталаны шагърейлендириу (§ 16. 119—120 бетледе).

IV. Джангы дерсни бегитиу, юренну ишле толтуруу (40-чы иш).

1. Бойсунган болумчу айтымла ненчадыла, ала къайсыладыла?

2. Бойсунган заманчы айтым деб неге айтабыз?

3. Баш айтымгъа къллай мадарла бла байланады?

V. Дерсни тамамлау, джууабларына багъа салыу.
 VI. Юйге: §§ 16, 17. 40—41-чи ишле; болумну къайтарырга.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Бойсуннган орунчу айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсуннган орунчу айтым бла толу шагърей этну, ала бла тюз хайырлана билирге юретну.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, аны бегитну (§§ 16, 17. 40—41-чи ишле).

1. Бойсуннган болумчу айтым деб къаллай айтым-гъа айтабыз?

2. Бойсуннган болумчу айтымла къаллайла боладыла?

3. Бойсуннган заманчы айтым къаллай соруулагъа джууаб береди?

4. Баш айтымгъа къаллай мадарла бла байланады?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Устаз бойсуннган орунчу айтымны юсюнден халпар айтады, аны къалай байланнганын, не соруулагъа джууаб этгенин, баш айтымны къайсы сёзюне бойсуннганын ангылатады.

Атам къалайтын десе, биз алайтын барыргъа кюреше эдик. Тайфун къалайда болса, алайда аны ызын, салгъан зарапын сормагъанлай билликсе. Кёпюр къалайда салынныкъды десе инженер, алайгъа керекли затланы мычымай ташыб башларыкъдыла. Токъал къайда къарны тойса, анда къала айланнган бир адамды. (А. Х.) Агроном ишге къайры десе, биз ары барыргъа керекбиз.

Башындагъы айтымланы тинтиб къарагъандан сора, таблицачыкъ салдырыб, байланыуларын ачыкларгъа боллукъбуз:

Бойсуннган айтымда байлам сёзле	Баш айтымда кёргюзтюучю сёзле
Къалайтын къалайда къалайгъа къайда къайры	алайтын алайда алайгъа анда ары, д. а. к.

Алай а бойсуннган айтымдагы байлам сёзле бла баш айтымда кёргюзтючю сёзле, бир болушта келмей, башха-башха болушлада келирге ёчдюле. Сёз ючюн: «Таууш къалайдан чыкьса, алайгъа чабаргъа керекбиз» деген айтымда «къалайдан» деген байлам сёз башлаучу болушдады, «алайгъа» деген кёргюзтючю сёз а бериучю болушдады. Башында юлгюге берилген айтымдагыланы да алай тюрлендириб кёргюзтюрге боллукьду устаз. Сёз ючюн: Токъал, къалайда къарны тойса, алайдан джанларгъа суюмеучю бир адамды, д. а. к.

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Юрениу ишлени толтуруу (40-чы иш).

2. Соруулагъа джууаб алыу:

а) Бойсуннган орунчу айтым деб неге айтабыз?

б) Бойсуннган орунчу айтым баш айтым бла къалай байланады?

в) Къаллай соруулагъа джууаб береди?

г) Баш айтымны къайсы члени бла байланыбды?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу. Бу дерсде биз ангылагъандан, бойсуннган айтым баш айтымгъа эки затны юсю бла байланады: 1. Байлам сёзлени юсю бла (ала байлаучу алмашла боладыла). 2. Бойсуннган айтымны хапарчысыны юсю бла — ол шарт турушну формасында этим болады, анга -са, -се аффикс неда «есе» деген сёз къошуладыла. Была бла бирге баш айтымлада кёргюзтючю сёзле келедиле деб, дерсни тамамларгъа керекди, аны бла бирге сохтала джууабларына алгъан багъаланы айтыргъа болады.

V. Юйге: § 18. 45-чи иш, орунну болумун къайтарыгъа.

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Бойсуннган сылтаучу айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсуннган сылтаучу айтым бла толу шагърей этиу, ала бла сёлешген, джазгъан кёзюуде хайырланыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, аны бегитиу. (§ 18. 45-чи иш).

1. Бойсуннган орунчу айтым деб неге айтабыз?

2. Бойсуннган орунчу айтым баш айтым бла къалай байланады? Аны башха бойсуннган айтымладан не башхалыгы барды байланыу джанындан?

3. Кеслери къурагъан айтымланы да къоша, къош айтымланы окъутуу, айыртыб ангылатыу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Дерсни ангылатыууу сылтауу болумун къайтарыудан башларгъа боллукъбуз.

1. Сылтауу болуму нени танытады?

2. Ол айтымны къайсы членин айгъакълайды?

3. Къаллай соруулагъа джууаб береди?

Бу соруулагъа тюз, кесгин джууаб алгъандан сора, юлгюге айтымланы джаздырыб, аланы тинтерге боллукъбуз.

1. Джауум аз болгъаны себебли, тюзле замансыз саргъалыб башлагъан эдиле. 2. Къарачай тилни билмегени ючюн, Семенну джюреги бек къыйнала эди. 3. Джалчылыкъ этген айымда огъуна, бузоуланы эмизгенсе деб, Къыямыт къолуму отха уруб джырмыландырды. 4. Къанаматны дорбунда джашауу тынгысыз эди, не ючюн десенг, ол элден хапарсыз эди. (Аппаланы X.)

Биринчи айтым бойсуннган къош айтымды. Аны баш айтымы — «тюзле замансыз саргъалыб башлагъан эдиле»; бойсуннган айтымы — «Джауум аз болгъаны себебли»; кеси да бойсуннган сылтаучу айтымды, не ючюн десенг «нек?» деген соруугъа джууаб этеди; бирбирине «себебли» деген байлам бла байланадыла. Къалгъан айтымланы да бу халда тинтерге керекди. Аланы башхалыкъларын айта барыргъа дурусду. (Къайсы байламны кючю бла байланганын, къош айтымда бойсуннган айтымны орун, занятойланы къалай салыннганларын, д. а. к.)

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. 48-чи ишни классда толтуруу.

2. Джангы материалны юсюнден салыннган соруулагъа джууаб этну:

а) Бойсуннган сылтаучу айтым къаллай соруулагъа джууаб этеди?

б) Баш айтым бла къалай, нени кючю бла байланады?

в) «Деб» деген байлам къайсы бойсуннган айтымланы байлайды? (Бусагъатха дери окъулгъан материалдан.)

г) Бойсунган сылтаучу айтымланы бир кѡауум байламларыны («нек десенг», «не ючюн десенг», «не себеден десенг» дегенча) кѡаллай энчи ышанлары барды?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагѡа багѡа салуу.

V. Юйге: § 19. 49-чу иш. Сылтауну болумун кѡай-тарыргѡа.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Сохталаны кѡош айтымлада запятойланы тюз сала билгенлерин тинтиу.

Юлгюге текст.

ТАШЧЫДА

Кѡатына джетгинчи узакѡдан огѡуна кѡурч тѡшню зыгырдагѡан тауушу келеди. Эртденбладан бери тох-гамай джангур джаууб ачылгѡанды да, чегет бауурда джалап кѡаяланы юн кѡыздырыб тютюнлетеди. Тик-ге чыгѡыб арыгѡан ѳгюзча, таш ууатхан машина со-луу алыб, кѡара тютюню кѡаягѡа кѡазан кѡара джа-гѡа, кѡарнына темир джолда тѡнгереген арбачыкѡла келтирген ташны кѡуюб, кѡараб-кѡарагѡынчы кюмюш-лю ташны бир джанына кѡысдырыб, керексиз ташны бир джанына кѡотарады. Тѡбеге басынган кѡумур-халача, машинадан чыкѡгѡан таш кѡалауну тѡгереп-пе басыныб, адамла хар таш кесекни кѡолларына алыб, ары-бери буруб, кѡыйырына кюмюш джабышха-нын кѡрселе, бир джанына айырыб, агѡач гырынлагѡа саладыла.

Джез бычагѡы бутларына тие, бир кѡзлюкю, на-мазда салам берген афендича, кѡзюу-кѡзюу имбашла-рыны джылтырагѡанына кѡарай, чибин кѡоругѡанча, кѡолунда сиписин ары-бери силке, ишлеген адамлагѡа бир кѡзюню кѡыйыры бла кѡарагѡанлай, ѳрге-энишге барады. Бир зыккыл сары шинли кѡарт, энишге ийи-ле бели ауруб, бир кесекге солургѡа чѡгелегенинде, джез бычакѡлы, эслетмей кѡартны артындан келиб, табаны бла уруб, таш кѡалаугѡа кѡаблады. (А. Х.)

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Бойсунган муратчы айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсунган муратчы айтым бла шагърейлендириу, аны къалгъан бойсунган айтымладан тынч айыргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Джангы дерсни ангылатыу. Биринчиси, ангылатыуну юсю бла устаз ушакъ бардыргъан заманда «мурат» деген сёзю магъанасын ангылатады. Сылтаучу бойсунган айтымла бла муратчы бойсунган айтымла бир-бирине ушагъанлары себебли, муратчы бойсунган айтымны сылтаучу бла тенгleshдириб ангылатылса, сохтала джангылмазгъа боллукъдула.

1. Джел ургъаны себебли (не ючюн?) терезе этилиб къалды. 2. Терезени этдиле (не ючюн? не мурат бла?) джел мияланы сындырмасын деб.

Биринчи айтымда бойсунган сылтаучу айтым (джел ургъаны себебли) айтхан адам ишге къатышмай, не себебден болгъанын ангылатады. Экинчиде уа терезени иш этиб, джел сындырмасын деб джабылгъаны танылады.

Алай бла алыб къарасакъ, сылтаучу бойсунган айтымла баш айтымда ишни нек болгъанын (нек болмагъанын), неда болургъа болмазлыгъын танытадыла, айтхан адамдан дараджа болмайды сылтауну юсюнден (объективли болады).

Бойсунган муратчы айтымла уа баш айтымда болгъан, бола тургъан неда боллукъ затла иш этилиб, белгили бир иннет бла, мурат бла этерин, адамны разылыгъы болгъан затланы кёргюзтедиле.

II. Джангы дерсни бегитиу.

1. Юрениу ишле бардырыу. Тёбенни айтымланы джаздырыб, сохталаны кеслерине тинтдириу:

Бу мениге керек болур деб, Азрет чалкъыны терен джары асырады. Сабийле сернек бла бир хата этмесинле деб, Зухра алыб джашырды. Мычхы табылмагъаны себебли, агъачны ууакъ томураучукъла эталмадык. Мудалиф, джылы кийинир амалтын, ёпкелерине сууукъ чабдыргъанды. Урунганла къыйыналарын табар ючюн, джашаугъа не болур ючюн деб, джан-къан аямай этгендиле революцияны.

2. Соруулагъа джууаб этиу:

- а) Бойсунган муратчы айтым нени танытады?
- б) Баш айтымга кялай байланады?
- в) Бойсунган сылтаучу айтымдан кялай айырырга болады?

III. Дерсни тамамлау, джууаблагга багга салуу.

IV. Юйге: § 20. 51-чи иш, муратны болумун кяй-тарырга.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Бойсунган халчы айтым.

Дерсни мураты: Сохталаны бойсунган халчы айтым бла тюз хайырлана билирге юретну.

Дерсни баруу

I. Юйге берилген дерсни тинтну, соруу, бегитну (§ 20. 51-чи иш).

1. Бойсунган муратчы айтым кяллай соруулагга джууаб береди, нени танытады?

2. Аны бойсунган сылтаучу айтымладан кялай айырырга боллукьду?

3. Бойсунган муратчы айтым баш айтым бла кялай байланады?

II. Джангы дерсни ангылатуу.

Джангы дерсни ангылатууу устаз юде хазырлаб келген айтымларыннан башларга боллукьду. Заманга кёре, дерс башлангынчы, кяангага джазыб, хазырлаб кюярга керекди.

1. Семен кялай юретсе, джашла алай этерге кю-реше эдиле. 2. Келир ийыкны ичинде музейге барырга деб, пионерле алай оноу этгенди. 3. Кёк, юсюне эски джууган сапын суу тегюлгенча, бююп алай мутхуз кёрюнеди.

Бу юлгюде бойсунган айтым баш айтымны иши кялай барганын кёргюзтеди, «кялай?» деген сорууга джууаб этеди. Бойсунган айтымла (биринчи, экинчи айтымлада алдагыла; ючюнчю айтымда уа — ортасында) баш айтымла бла эки-юч тюрлю мадар бла байланадыла: а) биринчи айтымда «кялай?», «алай» деген байлам сёзлени кючю бла; б) экинчи айтымда «деб» деген байламны кючю бла; в) ючюнчюде уа бойсунган айтымны тенгleshдириучю — ушашдырыучю — «ча» аффиксни кючю бла.

Бойсуннган халчы айтымны бойсуннган ачыкылаучу, бойсуннган толтуруучу дегенча айтымладан айырмакылык кыйынды. Сёз ючюн. Ол абадан джылкычы, джаратылгъанлы аны эмилик джыкымагъанды деб, кёб махтаныучан эди. (Къ. К.) Бу бойсуннган кыош айтымды, баш айтымы — «Ол абадан джылкычы кёб махтаныучан эди»; бойсуннган айтымы — «джаратылгъанлы аны эмилик джыкымагъанды деб»; бир-бири бла «деб» деген байламны кючю бла байланнгандыла.

Бойсуннган айтымны кыайсы тюрлюсю болгъанын кесгин айтыб кыоймакылык алай тынч тюрлю, не ючюн десенг, эки тюрлю соруугъа джууаб этеди бойсуннган айтым кеси: а) «не деб махтаныучан эди?» (Бу кёзюуде бойсуннган толтуруучу айтым болады); б) «кыалай деб махтаныучан эди?» (Бу кёзюуде уа бойсуннган халчы айтым болады). Аллында юлгюде да, экинчи айтымда да тамам былайды. Эки тюрлю соруу салыргъа боллукъбуз: биринчиси — «пионерле кыалай оноу этдиле?»; (бу кёзюуде бойсуннган халчы айтымды); экинчиси — «пионерле кыаллай оноу этдиле?» (Бу кёзюуде уа бойсуннган ачыкылаучу айтымды).

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Юрениу ишле толтуруу (54-чю иш).

2. Соруулагъа джууаб этиу:

а) Бойсуннган халчы айтым кыаллай соруугъа джууаб этеди?

б) Баш айтым бла бойсуннган халчы айтым кыаллай мадарла бла байланыргъа боллукъду?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу. Юйге берилген ишни толтургъанларына, классда джангы дерсни ангылагъанларына кёре, айтыб, джетишген (джетишмеген) затларын эсге ала багъалау.

V. Юйге: § 21. 57-чи иш. Халны болумларын кыайтарыргъа.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Бойсуннган шарт айтым.

Дерсни мура ты: Бойсуннган шарт айтымны кыуралыуу, энчи ышанлары бла сохталаны толу шагърей этиу, ала бла тюз хайырлана билерге юретиу.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, бегитиу (§ 21. 57-чи иш).

а) Джазыу ишлени къалай толтургъанларын тинтиу, 3—4 сохтагъа окъутуб, керекли джерлеге къаллай харифле къошханларын, къаллай тыйгъыч белгиле салгъанларын соруу.

б) Соруулагъа джууаб этдириб, озгъан дерсни бегитиу:

1. Бойсунган халчы айтым деб неге айтабыз?

2. Бойсунган халчы айтым баш айтым бла къалай байланады?

3. Бойсунган халчы айтым къайсы тюрлю бойсунган айтымлагъа ушайды, аны къалай айырыргъа боллукъбуз башхаладан?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Джангы дерсни темасын къангада джазыб, ангылатыуну «шарт» деген сёзню магъанасындан башларгъа керекди. «Шарт» деген сёз «себебни», «сылтауну», «хыйсабны» танытады. Бойсунган шарт айтымла кеслери да окъуу китаблада, суратлау литературада, тюз сёлешти тилде кёб тюбейдиле. Бойсунган шарт айтымны хапарчысы шарт турушдагъы этим болгъаны себебли, этимни шарт турушун къайтарыргъа керекди:

1. Этимле шарт турушда къалай къураладыла?

2. Шарт эмда заман магъананы берир ючюн, этимлеге къайсы болушлукъчу сёз къошулады?

3. Атладан къуралгъан хапарчыгъа уа?

Юлгю: 1. Мен иги окъусам, школну джетимли бошарыкъма. 2. Мен иги окъуялсам, школну джетимли бошаргъа боллукъ эдим. 3. Алний шахаргъа баргъан эсе, Османга тюбемей къаллыкъ тюлдю. 4. Хусей къошха бармагъан эсе, Мекер бери келаллыкъ тюлдю.

Бу юлгюдеги айтымланы тинтиб къарасакъ, бойсунган шарт айтымланы магъаналары баш айтымдагъы ишни керти болаллыгъы бла болалмазлыгъын ачыкълагъанлары белгили болады. Биринчи бла ючюнчю айтымла не шартдан, не хыйсабдан ишни керти боллукъгун ачыкълайдыла, экинчи бла тёртюнчю къош айтымланы бойсунган айтымлары ишни не хыйсабдан, не себебден болалмазлыкъларын билдиредиле.

Баш айтым бла бойсунган шарт айтым эки тюрлю джорукъ бла байланадыла: 1) бойсунган айтымны хапарчысыны аффикси бла; 2) болушлукъчу «эсе» деген сёзню кючю бла. Алай бла, тамамлаб айтсакъ, бойсунган шарт айтымлада хаман сылтау магъана кёрюнигенлей турады, кеси да не керти болаллыкъ ишни, не да болалмазлыкъ ишни сылтау болады.

Алай болса да, бойсунган шарт айтымны бойсунган сылтаучу айтымдан айыргъан тынчды. Биринчиси, бойсунган шарт айтымны хапарчысы не шарт турушдагъы этим болады (-са, -се аффикслери бла) не да этимсыфат бла болушлукъчу «эсе» деген сёз болады; экинчиси, сылтаучу бойсунган айтым баш айтым бла байланыр ючюн, хапарчысы бла бирге «себебли», «амалтын», «ючюн», «къынлы» дегенча послелогла джурюйдюле.

Тенгледирейик: 1. Башым бек ауругъаны себебли, дерследен кетиб къалдым. (Сылтау.) 2. Башым бек аурумаса, дерследен кетерик тюл эдим. (Шарт.) 3. Абрекни заманында тургъузур амалтын, Зухра автобуса кечикди. (Сылтау.) 4. Зухра автобуса кечигирик тюл эди, Абрекни заманында тургъузса. (Шарт.) Абрекни заманында тургъузса, Зухра автобуса кечигирик тюл эди. (Шарт.) Зухра, Абрекни заманында тургъузса, автобуса кечигирик тюл эди. (Шарт.)

III. Джангы дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салуу.

1. Бойсунган шарт айтымла пени танытадыла?
2. Ала баш айтым бла къалай байланадыла?
3. Бойсунган сылтаучу айтымла бла бойсунган шарт айтымланы бирчалыкълары бла башхалыкълары неди?

IV. Юйге: § 22. 61-чи иш. Этимни шарт турушун къайтарыгъа.

Джыйырма тёртючю дерс

Дерсни темасы: Бойсунган туракълаучу айтым.

Дерсни мураты: Сохталагъа бойсунган туракълаучу айтымдан толу хапар берну, апы бла тюз хайырланыргъа юретну.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, бегитиу.
(§ 22. 61-чи иш.)

а) Қъаллай бойсуннган шарт айтымла кзура-
гъанларын 5—6 сохтагъа окъутуу (гетрадладан).

б) Соруула салыб, алагъа джууаб алыу:

1. Бойсуннган шарт айтым нени танытады?

2. Ол баш айтым бла къалай байланады?

3. Қъайсы бойсуннган айтымгъа ушайды?

4. Башхалыкълары уа неди?

5. Қъаллай ишни сылтауун танытады?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Бойсуннган туракълаучу айтым кзуралыууна, бай-
ланыууна кёре эки тюрлю болады: 1) бойсуннган шарт
айтымча, хапарчысы шарт турушда болуб, биргесине
«да» байлам келиб (-са да, -се да, эсе да); 2) бойсун-
нган туракълаучу айтымны хапарчысы -лыккъгъа,
ликге (этимсёзлеуню экинчи тюрлюсю), -гъаны
ючюн, -гени ючюн деген формалада кзуралады.

Айтылгъанны юлгюле келтириб, аланы тинтиб
ачыкълайыкъ:

1. Джангур джауса, экскурсия боллукъ тюлдю.

2. Джангур джауса да, экскурсия боллукъду. 3. Джа-

нгур джаугъанлыккъгъа, экскурсия боллукъду. 4. Врач
не кёб кюрешди эсе да, ауругъан себеблик тапымады.

5. Алма терек иги битгенликге, кёгети ууакъды. 6. Ша-
па отну ышырыб кюрешгени ючюн, сютию къайнауу
алай дженгил болмады. (Б. М.)

Биринчи бла экинчи айтымлада аман халшы юсюн-
ден айтылса да, биринчи айтымда иш болмазлыгъы
белгилиди (шарт бойсуннган айтымды); экинчи ай-
тымда уа иш ажымсыз боллугъу белгилиди (бу бой-
суннган туракълаучу айтымды); баш айтым бла бой-
суннган айтым биринчиде -са аффиксни кючу бла бай-
ланадыла, экинчиде -са аффиксни биргесине «да» бай-
лам келиб байланадыла.

Бойсуннган туракълаучу айтымда иш баш айтымны
ишине чурум болмайды, бойсуннган шарт айтымда иш
хаман баш айтымны ишине, аны боллугъуна (болмаз-
лыгына) чурум, сылтау болгъанлай турады. Ючюнчю
къош айтымдагъы баш айтым бла бойсуннган айтым
бир-бири бла бойсуннган айтымны хапарчысы -лыккъ-
гъа деген аффиксини кючу бла байланадыла. Тёр-

тюнчю да «эсе», «да» деген байламланы кючю бла байланады. Бешинчиде -ликге аффиксни кючю бла. Алтынчыда -гени ючюн дегенни кючю бла.

Къысхача айтыргъа, бойсуннган туракълаучу айтымда иш баш айтымда кёрюзюлген ишге чырта чырмау, чурум, сылтау болмайды. Бу ышанла бла айырылады бойсуннган шарт айтымдан.

III. Джангы дерсни бегитну. 1. Юренну ишле бардырыу (65-чи ишни толтуруу). 2. Соруулагъа джууаб этну:

Бойсуннган туракълаучу айтымла нени танытадыла?

Бойсуннган туракълаучу айтымла баш айтымла бла къалай байланадыла?

Къайсы бойсуннган айтымлагъа ушайдыла?

Бойсуннган шарт айтымладан башхалыкълары неди?

IV. Дерсни тамамлау, джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 23. 66-чы иш. Къаршычы байламланы къайтарыргъа.

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение джазыу.

Дерсни мураты: Сохталаны байламлы тил байлыкъларын ёсдюрюу, бойсуннган къош айтымла бла тюз хайырлана билрге юретну.

ОГНЕВНИ ЭКИПАЖЫ

Кечени кече узуну лейтенант Огневни экипажы джукъламай тура эди. Ала, джюз тюрлю оноу этиб, башларына бир мадар излеб кюрешиб, кёб тюрлю затны арагъа салыб сюзгенден сора, командирни ма бу оноунда тохтагъандыла:

— Эртде, кеч болса да,—деди лейтенант Огнев, — биз машинадан тышына чыгъаргъа керекбиз. Тышына чыгыб, джаныбыз саулай къолларына тюшсек, не этериклери мен айтмасам да ачыкъды. Ала бизни не къадар термитиб ёлтюрюрге излерикдиле. Мен энтда бир-эки фрицни ол дунягъа джибермей, ёлюб къалыргъа сюймейме. Сизни джюрегигиз да алайды. Ол себебден бизге чыгыгъыз деб команда берселе, чыгъабыз, хар ким гранатасын, гёрохун хазырлайды.

Чынг артда мен чыгъарыкъма. Тышына чыкыгъанлай, мен джётгюрюрме — ол гранаталаны басыгъыз деген командады. Гранаталадан сора гёрохладап атыб уругъуз. Къоркъмагъыз, ала бизни джаныбыз саулай алыргъа сюдиле. Ол себебден барын да тигилтиб, къутулуб кетерге да болурбуз, — деди.

Экипаж ма бу оноуда тохтаб, команда берлирин сакълаб тургъанлай, майор Люцну танкасы келиб, экипажны къатында тохтады. Майор, эрлай танкадан чыгыб, аны ызындан тюшген экипажгъа батыб тургъан танканы къолу бла кёргюзте, целе эсе да айтды. Ол сагъатдан джауну танкасы тегерек айланыб, арт джанын совет танканы артына буруб, адамны бууунуча базыкъ тросну илндирирге тебреди.

— Остап, — деди лейтенант Огнев, — энди бизни джаныбыз да, сени кесинги джанынг да сени къолунгдады. Тамам усталыгъынгы, эркишлигинги кёргюз. Машинаны экинчи скоростха сал, муфтаны аягъынг бла бас. Ол бизни биринчи скоростунда тартарыкъды. Сени тартыб, аны мотору ачы гюрюлдеген заманда, кесинги моторунга от алдыр. Ол ары чыгъаргъанлай, не тохтаб майорну миндирликди, ары дери майор юсюне минсе уа, биринчи скоростдан экинчи скоростха кечерикди. Ол экинчиге кечерге тебрегенлей, газны басыб, муфтаны ийиб, алгъа мыллык аг. Насыб болуб джолубуз болса, фриц танканы да сюйреб кетербиз, алай болмаса да, трос юзюлюб, кесибиз къутулурбуз...

Тросну тагъыб бошагъандан сора джауну танкасыны механик-водителни ичине олтуруб, къалгъанла арлакыгъа джанладыла. Майор Люц, кеси танкасыны алына барыб, къолу бла тарт деб кёргюзте, артына тепчилдеб тебреди. Белни дери чунгургъа ташайыб тургъан танканы чыгъаргъан алай тынч тюл эди. Ол себебден фриц танканы мотору ачы таууш этиб, артындан да къалын тютюн боркъулдаб чыгъа, танканы орнундан тебдириб, чунгурдан чыгъарыб тебрегенлей, Остап моторгъа от алдырды. Бетлери агъарыб, тылпыуларын алмай тургъан совет танкистлени бетлерине кызыл уруб, тер тёргюлдю.

Совет танканы мотору от алыб ишлей тургъанын иш этиб къарагъан да алай тынч эслерик тюл эди. Не ючюн десенг, мотору къаты ишлеб, ауур джюкню тартхан джауну танкасындан чыкыгъан тютюн совет танканы бир джартысын джабхан эди.

Танканы чунгурдан чыгъарыб, бир кесекни арлакъ-гъа тартхандан сора, майор Люц тохта деб, къолу бла кѣргюздю. Джауну танкасы тохтар-тохтамаз, трипликсден къараб тургъан Огнев:

— Остап, алгъа! — деб кычырды. Остап газдан басыб, муфтадан аягъын алгъанлай, танк аллына кючлю силкиниб, джауну танкасын да ызындан суюреб тебреди. (Э. Х.)

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Бойсуннган айыртыучу айтым.
Дерсни мураты: Сохталагъа бойсуннган айыртыучу айтымдан толу хапар берну.

Дерсни барыуу

1. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни мураты бла шагърейлендириу.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

69-чу ишни айтымларын кѣчюрюб джазыу, аланы тинтиб, бойсуннган айыртыучу айтымладан хапар берну.

1. Шапа, эртде къобуб, от этген болур эди, оджакъдан джилтинле чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла. (А. Х.) Бу бойсуннган къош айтымды. Баш айтымы — «оджакъдан джилтинле чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла»; бойсуннган айтымы — «Шапа, эртде къобуб, от этген болур эди» — бойсуннган айыртыучу айтымды: баш айтымны магъавасын бютеуден айыртады; баш айтымгъа «болур эди» деген сѣзле бла байланады.

2. Аууруракъ болуб, таш энпшгеми дженгди да, ол, Ибрахим марагъанча, башына тиймей, билек къошуна тийиб, гулочу дыгъырдаб бир джанына тюшдю. (А. Х.)

Бу бойсуннган къош айтымды. Баш айтымы — ол, Ибрахим марагъанча, башына тиймей, ... (аягъына дерри); бойсуннган айтымы — «Аууруракъ болуб, таш энпшгеми дженгди да»; баш айтым бла бойсуннган айтым бир-бири бла «болуб» деген сѣз бла — «ми» деген соруучу аффиксни кючю бла байланадыла. Къалгъан айтымланы да бу халда анализ этиб, тинтиб ангылатыргъа боллукъду устаз.

III. Джангы дерсни бегитну, джууаблагъа багъа салуу.

1. Бойсунган айыртыучу айтымла нени танытадыла?

2. Ала баш айтымлагъа къалай байланадыла?

3. Къалгъан бойсунган айтымладан не башхалыкълары барды?

IV. Юйге: § 24. 70-чи иш. Айтымны джаякълагъан членлерин къайтарыгъа.

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Талай бойсунган айтымы болгъан къош айтым. Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла.

Дерсни мураты: Талай бойсунган айтымы болгъан къош айтымдан хапар берну, баш айтымгъа бирден бойсунган айтымланы толу ангылатуу.

Дерсни баруу

I. Юйге берилген дерсни соруу, тинтну, бегитну (§ 24. 70-чи иш. Айтымны джаякълагъан членлерин къайтарыу).

1. Бойсунган айыртыучу айтымны къалгъан бойсунган айтымладан не башхалыкълары барды? (Быланы энчи ышанлары: баш айтымны къайсы болса да бир членин ачыкълаб къоймай, бютеулей магъанасын ачыкълайды, кесгинлейди.)

2. Айтымны къайсы членлери джаякълаб келирге боладыла? (Сансыз членлери джаякъларгъа боладыла: ачыкълаучула, къошакъ сёзле, орунну эмда заманы болумлары.)

3. Бойсунган заманчы, сылтаучу, муратчы, айыртыучу, ачыкълаучу айтымлары болгъан къош айтымла къуратуу.

II. Джангы дерсни ангылатуу.

1. Сохталагъа энчи ишлетну (китабны 25, 26 параграфында берилген теорияны кеслерине окъутуу).

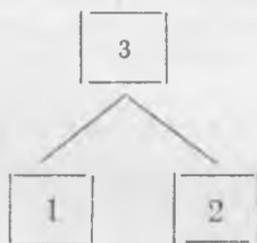
2. Китабда берилген юлгюлени тинтну, аланы схемаларын салуу.

Кылыкъсыз хайуан, юйге кёб къалмагъанын кёргенинде, иеси да, аны дженгил джетиб келмей, архта туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны къоюб, юйге къачыб кетди. (А. Х.)

Бу бойсунган кѳош айтымды, кеси да бир баш айтым бла эки бойсунган заманчы айтымдан кѳуралгъанды: ала (бойсунган айтымла) «кѳачан?» деген соруугъа джууаб этедиле. Мындан ары кѳараллыкъ баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла бир соруугъа джууаб этерикдиле, кеслери да, биртукъум членлеча, баш айтымны бир белгили членни ачыкъларыкдыла, анга бойсуннукъдула, кѳаллай соруугъа джууаб бергенлерине кѳре, бойсунган айтымлашы кѳуру бир тюрлюсюнден боллукъдула.

Бу кѳауум айтымда баш айтым кѳош айтымны аягында келеди. Башындагы айтымны схемасы былай боллукъду:

Баш айтым

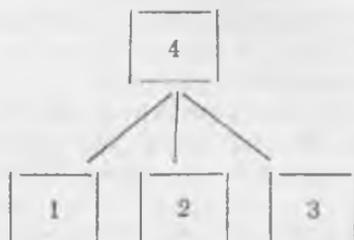

Биртукъум бойсунган айтымла

Тауджанны юйюню ичи сюртюлюб, таза болса да (1), тышындан кѳарасанг (2), чырпа бѳркню джелнегей кийгенча (3), ол ауаргъа хазыр болуб турады (4). (А. Х.)

Бу айтымны схемасы башхаракъды:

Баш айтым

бойсунган
туракъллаучу
айтым

бойсунган
шарт
айтым

бойсунган
халчы айтым

III. Джангы дерсни бегитиу, тамамлау, джууабла-
гъа багъа салыу.

Биринчиси, баш айтымгъа бирден бойсунган талай
айтым болургъа боллукъдула бойсунган къош айтым-
ланы бир къауумларында. Экинчиси, ала да эки тюр-
лю болургъа боладыла:

а) биртукъум бойсунган айтымла (бир соруу-
гъа джууаб эте эселе);

б) биртукъум болмай, бирден бойсунган айтым-
ла (тюрлю-тюрлю соруулагъа джууаб этгенле).

Башында берилген юлгюлени устаз къайтарыб кёр-
гюзеди. Заманига кёре, энтда айтымла джазыб, аланы
схемаларын салыргъа боллукъбуз. Аягъында сохтала-
гъа ангылатыб, аланы джууабларына багъа салыу
бардырылады.

Ангылагъааңларын билир ючюн, быллай соруула са-
лыргъа боллукъду устаз:

1. Бу дерсде джангы не затха юрендик?

2. Бусагъатха дери окъулгъан бойсунган къош ай-
тымладан бюгюн окъулгъанны не башхалыгъы барды?

3. Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла къал-
лайла боладыла, аланы бир-биринден не башхалыкъ-
лары барды? д. а. к.

IV. Юйге: §§ 25, 26. 72-чи иш. Айтымны биртукъум
членлери къайтарыргъа.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Бир-бири ызындан бойсунган
айтымла.

Дерсни мураты: Бир-бири ызындан бойсунган
айтымланы магъаналарын, къуралыуларын, байланыу-
ларын ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, бегитиу
(§§ 25, 26. 72-чи иш. Къайтарыргъа берилген: айтымны
биртукъум членлери).

а) 1. Айтымны биртукъум членлери деб неге ай-
табыз?

2. Бойсунган айтымланы къайсы къаууму ушайды
айтымны биртукъум членлерине.

3. Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла къаллайла боладыла?

4. Бу къауум айтымны алгъын окъулгъан бойсунган айтымладан башхалыкълары неди?

5. Кеслерини арасында уа не башхалыкълары барды?
б) Сёзлюк диктант.

Тууар къууукъ, сууукъ къара суу, ала кюйюз, чёртлеуук, кёкен, къонган чыпчыкъла, джюгю дженнген арба, синнген жангур, мийик терек, къонгур ийнек, чабычу ат.

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Сохталаны кеслерине 27-чи параграфны теориясын окъутуу.

2. Юлгюге тинтерге деб, 74-чю ишден айтымланы алыу.

1) Аскер келиб олтурса да, бир тюрю этерик тюлдю дерча, бюгече джыйылгъан ашарыкъ-ичерик алай эркинди. (Б. М.)

Талай бир-бири ызындан бойсунган айтымны болгъан къош айтымды бу. Баш айтымны — «бюгече былайгъа джыйылгъан ашарыкъ-ичерик алай эркинди», «Аскер келиб олтурса да» — бойсунган шарт айтымды, «бир тюрю этерик тюлдю дерча» — бойсунган халчы айтымды. Схемасын салсакъ, былай боллукъду:

- 3 баш айтым
- 2 бойсунган халчы айтым
- 1 бойсунган шарт айтым

Бу схемада кёрюнгенден баш айтым къош айтымны аягъында келгенди, аны аллында келген, бойсунган айтымла кеслери да, бир-бирине бойсунуб, алай келгендиле.

Былай бойсунган айтымлагъа бир-бири ызындан бойсунган айтымла дейдиле.

2) Кийик эт татлы болады деб, Къанамат эшите турса да, тюбег къалгъаны болмагъанды. (А. Х.)

С х е м а с ы :

- 3 Баш айтым
- 2 бойсунган туракълаучу айтым
- 1 бойсунган толтуруучу айтым, д. а. к.

III. Джангы дерсни тамамлау:

1. Бу дерсе джангы не затны билдик? (Бойсунган айтымла, баш айтымгъа бойсунган бла къалмай, бир-бирине бойсунуб келирге да боллукълары кърдюк.)

2. Бир-бири ызындан бойсунган айтымланы баш айтымгъа бирден бойсунган, бир соруугъа джууаб айтхан айтымладан башхалыгъы неди? (Бир-бири ызындан бойсунганла тюрлю-тюрлю боладыла, бирден бойсунуб, бир соруугъа джууаб берген айтымла уа биртукъум бойсунган айтымла боладыла.)

IV. Джууаблагъа багъа салыу.

V. Юйге: § 27. 75-чи иш. Болушлукъчу этимлени къайтарыгъа.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Къатыш бойсунган айтымла.

Дерсни мураты: Сохталаны къатыш бойсунган айтымланы магъаналарын, къуралыуларын, байланыуларын ангылатыу, ала бла тюз хайырлана билерге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, аны соруу (§27. 75-чи иш. Къайтарыгъа берилген болушлукъчу этимле).

Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымланы эм алгъа окъутуу, андан сора бир-бири ызындан бойсунган айтымланы окъутуу. Озгъан дерследе окъулгъан темаланы бегитир ючюн, соруулагъа джууаб этдириу:

1. Баш айтымгъа бирден бойсунган айтымла деб къаллайлагъа айтабыз?

2. Аланы биртукъум членлеге ушатхан неди?

3. Бир-бири ызындан бойсунган айтымла къаллайла боладыла?

4. Быланы тенгден бойсунган айтымладан башхалыкълары неди?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

Бусагъатха дери бойсунган айтымланы тюрлюлери окъулуб бошалгъаны себебли, къатыш бойсунган айтымланы ангыламакълыкъ алай къыйын тюлдю. Была кеслери да эки къауумгъа юлешинедиле:

1. Бир баш айтымы болуб, анга да бирден эмда бир-бири ызындан бойсунган айтымлары болгъан;

2. Талай баш айтымы болуб, аланы кеслерини да бойсунган айтымлары болгъан.

Алай бла тенг джарашхан эмда бойсунган айтымла бир къош айтымны ичинде бирден тюберге боладыла. Башында айтылгъаннга юлгюле келтириб бегитейик.

1. Асланкир, ишни ахырына джетгинчи (1), къайгъы къызыу болмаса да (2), энди уа иш бошалыб (3), джерни хайыры чыгъаргъа тебреген заманда (4), бѐдене бѐрюню ауузундан чыгъыб кетгенча (5), къолуна тюшмей, ычхыныб кетеди деб (6), бек тынгысыз бола эди (7).

Бу бир баш айтымы болгъан къатыш бойсунган къош айтымды. Джетинчи баш айтымды; биринчи бла тѐртюнчю биртукъум, баш айтымгъа тенгден (бирден) бойсунган айтымладыла; экинчи бойсунган туракълаучу айтымды; ючюнчю бойсунган халчы айтымды, бешинчи да бойсунган халчы айтымды; алтынчы бойсунган муратчы (неда сылтаучу) айтымды.

2. Атын киши да сагъынмайды (1), алай болгъанлыкъгъа, хар кимни бетине къарасанг (2), ала Абдулну сакълаб тургъанлары белгиледи (3).

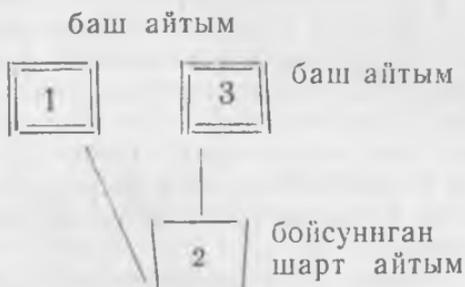
Бу айтым эки баш айтымы болгъан, бойсунуу эмда тенг джарашыу джорукъла бла къуралгъан къатыш бойсунган айтымды. Биринчи бла ючюнчю баш айтымладыла, экинчи бойсунган шарт айтымды.

Биринчи айтымны схемасы:

баш айтым

Экинчи айтымны схемасы:

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Къатыш бойсуннган къош айтымла деб къаллай-лагъа айтабыз?

2. Ала ненча къауумгъа юлешинедиле?

3. Къатыш бойсуннган къош айтымланы къауумларыны бир-биринден не башхалыкълары барды?

4. Сиз бу дерсде джангы не затха тюбедигиз?

IV. Джууаблагъа багъа салыу. Соруулагъа джууаб бергенлерине, дерсде ишге къатышханларына кёре, ангылатыб, багъа салыу.

V. Юйге: § 28. 78-чи иш (1—4).

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Байламлы тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сочинениени магъанасыны юсюнден ушакъ бардырыу, салыннган соруулагъа джууаб джарашдырыу-ну ангылатыу:

1. Биз къаллай къралда джашайбыз? «Совет Союз» деген къалай ангылашынады?

Бу соруулагъа джууаб СССР-ни Конституциясыны биринчи статьясыды. «Совет Социалист Республикаланы Союзу бютеухалкъ социалист къралды, кеси да ишчилени, эллиле бла интеллигенцияны, ууакъ-уллу миллетлени уруннганларыны барысыны иннетлерин джакълайды».

2. Халкъны иннети неди? Конституция тамалгъа саналыб бегитилгенден сора, Совет къралны баш мураты коммунист джамагъат къурау болгъаныны юсюн-

ден айтыргъа керекди. Ол баш муратха джетер ююн, кѣб зат этилирге керекди. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери къралны болуму къалай болгъанды? Россияда джашагъан миллетлени джашау болумлары къалай эди? В. И. Ленин Россиягъа «миллетлени тюремеси» деб нек айтханды? Совет власть миллетлеге не бергенди, не келтиргенди? Совет Союзну миллетлери гитлерчи Германиягъа, бир адамча, къраршчы тургъанларын Уллу Ата джурт къазауатда къалай ангылатыргъа боллукъду?

II. Сочинениени формасыны юсюнден ангылатыу (хапарлау халда ойлашыу элементлери бла). Керекли джерде, таблыкъгъа кѣре, тюрю-тюрю бойсунган къош айтымла бла хайырланыргъа кереклини чертну.

III. Заманны къалгъанына кѣре, сохталаны энчи ишлетну.

IV. Юйге: Эндиги дерсге сочинениелени джазыб келирге.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Байламсыз къош айтым, аны тыйгъыч белгилери.

Дерсни мураты: Сохталаны байламсыз къош айтымны структурасы бла, алада интонация эмда пунктуация бла толу шагърейлендириу.

Дерсни барыуу

I. Джангы дерсни ангылатыу.

Биз бу дерсге дери къарагъан къош айтымла кѣб тюрю болгъандыла. Аланы къурагъан бош айтымла да бир-бири бла талай тюрю байланыу джорукъда байланганларына къарагъанбыз, юреннгенбиз, къаллай тыйгъыч белгиле джюрютюлгенлерин айыргъанбыз.

Ала бир-бири бла талай тюрю байлана эдиле: байламла бла, байлам сѣзле бла, кѣргюзтюучю сѣзле бла, хапарчыланы аффикслерини кючю бла, д. а. к.

Бююннгю дерсде къраллыкъ къош айтымлада бош айтымла бир-бири бла башха тюрю байланадыла — быланы арасында не байламла, не байлам сѣзле, не башха байлам мадарла (кѣргюзтюучю сѣзле, бойсунган айтымны хапарчысына къошулгъан аффикс-

ле). джокъдула; бош айтымла магъаналары бла, ауаз (интонация) бла байланадыла. Былагъа байламсыз къош айтымла дейдиле.

Байламсыз къош айтымгъа кирген бош айтымланы арасында тюрлю-тюрлю халла боладыла. Тыйгъыч белгилени салынуулары да анга кёре болады: запятой, точка бла запятой, эки точка, тире.

Юлгюле: 1. Энди адет болуб бошагъанды: космонавтла учарны аллы бла Къызыл площадха, В. И. Ленинни Мавзолейине барадыла. 2. Кёкде, ала кийиз джайгъанча, джулдузла къотарылыб чыкыгъандыла; бир-бирде джулдуз узун, акъ сыз къалдырыб, кёкню джарыта, сылджыраб ташаяды. (А. Х.) 3. Танг атханды, хауа шошду, чыпчыкъла джырлайдыла. 4. Терезеден къарадым — тутмакъла джокъ, часовой да ичинде тёнгерев тура эди. (А. Х.) 4. Окопадан тышына чыгъаргъа мадар болмады: кёзге тюртгенини кёрмезча, къарангы эди.

Устаз бу берилген юлгюню сохталаны кеслерине окъутуб, къош айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салынганларын айтдырса боллукъду. Аны бла бу дерсде, андан тереннге кирмей, тамамлау иш бардырыгъа керекди.

II. Джангы дерсни бегитиу.

1. Магъаналарына кёре, къош айтымла къаллайла боладыла?

2. Къош айтымлагъа кирген бош айтымла бир-бири бла къалай байланадыла?

3. Байламсыз къош айтымла деб къаллайлагъа айтабыз?

4. Байламсыз къош айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле джюрюйдюле?

5. Бюгюнню дерсде джангы не зат ангыладыкъ къош айтымланы юсюнден?

III. Сабийлени джууабларына багъа салыу. Башында салынган соруулагъа джууаб бергенлерине, юлгюню сюзюу ишге къатышханларына кёре, айыртыб, ангылатыб багъа салыу.

IV. Юйге: §§ 29—30. 86-чи иш.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Байламсыз къош айтымда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Сохталаны байламсыз къош

айтымлада джюрютюлген тыйгъыч белгиле бла толу шагърейлендириу, аланы къайсысы не кёзюуде салынганнын кесгини ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген ишни тинтиу, соруу, бегитиу (§§ 29—30. 86-чы иш).

а) Джазыу ишни 3—4 сохтагъа окъутуу, айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салынганларын соруу.

б) Соруулагъа джууаб алыу:

1. Байламсыз къош айтымла деб неге айтабыз?
2. Быланы энчи ышанлары неди?
3. Байламсыз къош айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле джюрюйдюле?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Байламсыз къош айтымгъа кирген бош айтымланы кеслерини тыйгъыч белгилери болса, бош айтымланы арасына точка бла занятой (;) салынадыла. Юлгю: Бир кесек джауумсурай келиб, кюнню кёзю кёрюндю; булутла чачылдыла; джылтырауукъ ташчыкълача, хансны юсюнде суу тамчыла джылтырадыла.

2. Байламсыз къош айтымлагъа кирген бош айтымла бир-бирини сылтауун ачыкълаб келселе, салынады эки точка (:). Юлгю: Дерсни аягъына дерн олтуралмадым: башым бек ауругъан эди.

Экинчи айтым биринчини магъанасын айыртса, толтурса (сылтау бла ангылатыу магъанада), алайда да салынады эки точка. Юлгю: Эришнуге барлыкъла Ислам бла Абрекдиле: спорт комитетни бегими алайды. Джолоучула суу джагъада кече къалыргъа керек болдула: алайсыз да оюлургъа джетиб тургъан кёпюрню суу алыб тура эди.

3. Байламсыз къош айтымланы арасында тире (—) салынады:

а) Бош айтымланы магъаналары бир-бирице къаршчы келселе. Юлгю: Джай джыяды — къыш ашайды. (Нарт сёз.)

б) Байламсыз къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бири ызындан дженгил алмашынган ишни танытсала. Юлгю: Кьонгурау къагъылды — биз эшикке чыкъдыкъ. Танг атды — чыпчыкъла джюююлдеб башладыла.

в) Бош айтымла бир-бирини не заманларын, не шартларын кёргюзтселе. Юлгю: Тенгмисе — тенг тюл-

мюсе — кенг бол. Суугъа кирдинг — чыкъдан рысла-
ма.

Башында берилген юлгюленн кьангада джазыб, пе-
да кодоскоп бла бойсунган байламлы айтымлагъа бу-
руб кѣргюзтюрге керекди.

Тенгleshдиригиз:

1. Дерсни аягъына дерн олтуралмадым: башым бек
ауругъан эди. Дерсни аягъына дерн олтуралмадым,
не ючюн десенг, башым бек ауругъан эди.

2. Къонгурау къагъылды — биз эшикге чыкъдыкъ.
Къонгурау да къагъылды, биз да эшикге чыкъдыкъ.

3. Танг атды — чыпчыкъла джюуюлдеб башлады-
ла. Неда: Танг да атды, чыпчыкъла да джюуюлдеб
башладыла.

4. Тенг эсенг, тенг бол; тенг тюл эсенг, кенг бол.
Тенгмисе — тенг бол, тенг тюлмюсе — кенг бол. Суу-
гъа кирдинг эсе, чыкъдан рыслама. Суугъа кирдинг—
чыкъдан рыслама.

III. Джангы дерсни бегитну, сохталаны джууабла-
рына багъа салыу.

1. Байламсыз къош айтымлада къайсы тыйгъыч
белгиле джюрюйдюле? (Запятой, точка бла запятой,
эки точка, тире.)

2. Эки точка не кѣзюуде салынадыла? (Сылтау эм-
да сылтау бла магъана айырылыб толтурулса.)

3. Тире уа къачан салынады? (Бош айтымланы ма-
гъаналары бир-бирине къаршчы болса, неда ишлери
бир-бири ызындан дженгил алмашынсала, неда бир-
бирини шартын танытсала.)

IV. Юйге: §§ 31—32. 89-чу иш.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Тилни юсюнден ушакъ.

Дерсни мураты: Сохталагъа тилни джашауда
магъанасы уллу болгъанын ангылатуу, миллетни баш
шартларыны бирн болгъанын ачыкълау.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни тинтну, соруу, бегитну
(§§ 31—32, 89-чу иш).

1. Джазыу ишни тинтну (тыйгъыч белгилени къа-
лай салгъанларын айырыб).

2. Соруулагъа джууаб алыу:

Байламсыз кѳош айтымла деб кѳаллайлагѳа айтабыз?

Алада кѳаллай тыйгѳыч белгиле джурюйдюле?

Айтымланы бу кѳауумунда эки точка кѳачан салынады?

Тире уа?

Запятой, точка бла запятой кѳачан салынадыла?

II. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Устаз тилни джашауда магѳанасыны юсюнден ушакъ этеди:

джамагѳат джашауда тилни магѳанасы;

уллу орус тилни бютеу дуняда эмда бизни кѳралны миллет тиллерини арасында магѳанасы (экинчи ана тилибиз болгѳанын ачыкѳлау);

совет эпохада кѳарачай тилни ёсюю;

Кѳарачайны литература тили, аны диалектлери;

кѳарачай тилни тюрк тиллени арасында орну.

2. Юрениу ишлени толтуруу (классда 91-чи ишни этиу).

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Джамагѳат джашауда тилни не магѳанасы барды?

2. Миллетни экономикасыны, культурасыны болумларын тилни юсю бла кѳалай билирге боллукѳду?

3. Миллетин баш шартлары недиле?

4. Кѳарачай тилни ёсююне шагѳатлыкъ этген затланы юсюнден ким айтыр?

5. Уллу орус тилни кѳарачай тилни ёсююне магѳанасы.

6. Орус тил айырылыб нек багѳалыды бизни барыбызгѳа?

7. Тилни кѳаллай кѳауумлагѳа юлешебиз, ала бла не кёзюуде хайырланабыз?

IV. Джууаблагѳа багѳа салыу.

V. Юйге: § 33. 92-чи иш.

Отуз тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Тилни стиллери бла культурыасы.

Дерсни мураты: Сохталагѳа тилни стилистикасы бла культурыасындан толу хапар берну, ала бла тюз хайырланыргѳа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юйге берилген дерсни тинтиу, соруу, бегитиу (§ 33, 92-чи иш).

Джазыу иште айтымла къураб келирге керек болгъаны себебли, къуралгъан айтымланы окъутуу, алааны тилни къайсы тюрлюсюне киргенлерини айыртыу.

Соруулагъа джууаб алыу:

1. Тилни къайсы тюрлюлерин билебиз?
2. Литература тил деб неге айтабыз?
3. «Мин», «им», «ним» деген сёзлени тилни къауумларына ким юлешир?
4. Диалект деб неге айтабыз?
5. Джамагъатны джашауунда тилни не магъанасы барды?

II. Джангы дерсни юсюнден ушакъ.

1. Стилистиканы ангылатыу. Тилни стиллерини баш ышанлары: кюнде — турмушта сёлешинуу стили, иш — къагъыт стиль, публицистиканы, суратлауну стиллери.

Къарачай тилни синонимледен байлыгъы. Лексикалыкъ, фразеологиялыкъ, грамматикалыкъ синонимле. Къарачай тилни кесгин сёлешинде, суратлауда мадарлары (эпитет, метафора, тенгleshдириу, антитеза, гипербола).

Бу халда (план бла) къысха ангылатыу ушакъ бардыргъандан сора, кесгин юлгюле келтире, тёбен берилген планига кёре къурагъа боллукъду устаз ушакъны экинчи кесегин.

2. Литература, аууз эмда джазма тилни шартлары. Сёзлени, алааны формаларын джюрютюуде, сёз къурауда, сёзтутуш, айтым къурауда литература тилден джанлагъанны тыйыу, тилни таза, кирсиз ёсюмюне себеп болуу.

III. Джангы дерсни бегитиу.

1. Юрениу ишле толтуруу (92-чи ишни толтуруу).
2. Стиллени атлары нени юсюнден билдиредиле?
3. Тилни культурасы деб неге айтабыз?
4. Тилни культурасына кёре не затланы билирге болабыз?

IV. Дерсни тамамлау, сохталаны джууабларына багъа салыу.

V. Юйге: §§ 34—35. 95-чи иш.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Окъуу джылны ичнде орфография бла пунктуациядан сохтала алгъан билимни тинтну.

Дерсни барыуу

I. Сохталаны дерсге хазырлаб, дерсни муратын ангылатыу.

II. Диктант джаздыруу.

Юлгю текст

Эки аманлыкъчы

— Сен бар да, эшиги ачылыб, чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келейим, — деб Мухаммат-Аминни сыртындан тюрте, юйге ашырыб, кеси къарангыгъа ташайды. Джангыз агъач орундукъ салынган, къабыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ, терезеге къысылыб, аракъы ийис эте, юсюнде гырджын умурлары бла, джабыуу болмагъан кир столчукъ, аууб кетмесни деб, орундукъгъа къысылыб, бир аякъсыз шпидик. Къутургъан ийнек кирсе, мюйюзюне илинир джукъ табыллыкъ тюлдю деб, быллай юйге айта болурла. Терезе тюбюнде джалын оджакълы лампачыкъ да сынган оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасында джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда джалын этиб, мутхуз джанады. Сынган шпидикге олтуралмай, афенди кир орунга таяныб тургъанлай, бир заманда Абдул-Къадыр, юч бишген тауукъну табакъгъа салыб, тююнжете келиб, столгъа салды. Тёгерегини къараб, джараулу шпидик кёрмегининде, эки къолу бла кёлтююб, столну орундукъ таба къысды.

— Бююлю, тауукъ джартымы ашагъанса деб, кёзюме къарай, джанымдан этгенсе, юч сау тауукъ бир джартыны орнун толтурлукъ болурла, манга къарама да, олтур да аша, — деб чыгъыб кетди.

Бир кесек замандан, афенди тауукълагъа иги къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, бнягъы Абдул-Къадыр сауутланы джыяргъа келди. (А. Х.)

20 кан.

54009